

A MAGYAR SZOCIÁLPOLITIKA TÖRTÉNETE

Írta
SOMOGYI FERENC dr.

1. A szociálpolitika értelme

A, szociálpolitika lényegét egy mondatlal meghatározni, vagy értelmét egyetlen fogalommal körülírni nem lehet, mert legjellemzőbb tulajdonsága éppen sokoldalúsága, átfogó volta. Lényege, hogy a társadalmi kérdések gyökeres megoldását, a mutatózó bajok megelőző, tervszerű, tehát intézményes orvoslását követeli, ezért – bár mindig hajlamos arra, hogy erkölcsi szempontokat érvényesítsen – tulajdonképpen törvényes intézkedésekkel az állam polgárainak erkölcsi igényét azok tényleges jogigényével törekszik felcserélni. Legegyetemesebb feladata tehát *a társadalom szerkezetének, életének és fejlődésének tervszerű rendezése, szervezése és irányítása*, ezáltal a közösségi összetartozás egyre tökéletesebb kifejtése és fokozatos megerősítése. Magától érthető, hogy a szociálpolitika helyesen értelmezve csakis *osztályközi magatartás*, osztályokon felül álló törekvés lehet. Ilyen értelemben társadalompolitikáról csak a legújabb időkben, a XIX. század elejétől fogva beszélhetünk. De mivel tágabb értelemben szociálpolitikának mondjuk az állam szociális vonatkozású jogszabályalkotására vonatkozó törekvéseket is, amelyek végeredményben a gyengébbek támogatásában nyilvánulnak meg, történetének vizsgálatát mégis a legrégebb korban kezdhetjük; mert minden időben találkozunk olyan jelenségekkel, amelyek a társadalom természetes életének súlyosabb, vagy enyhébb betegségeiként, kóros tüneteiként foghatók fel s amelyeknek – mint az emberi boldogulás akadályainak – megszüntetésére nem elég az emberi lélek másvilági boldogságát előkészítő egyház valláserkölcsei parancsszava, nem elég a közvetlenül érdekelt emberi együttélés, a társadalom önsegélye, hanem az állam kényszerítő beavatkozása is elkerülhetetlen. A szociálpolitika ezek szerint már nem csupán a gazdaságpolitika egyik ága, nemcsak az az egyetemes szempont, amelynek az egész gazdasági és nemzetpolitikát céltudatosan át kell hatnia, hanem ennél sokkal több, nevezetesen *olyan állapot elérése, amelyben mindenki érzi, hogy a nemzeti közösség tagja s ebben a minőségében nemcsak ő van a közösségért, hanem a közösség is gondoskodik róla*.

A szociálpolitikának ilyen átfogó értelmű felfogása szerint annak célját és feladatát igen sok szempont, adottság és körülmény határozza meg. Irányát mindenesetre az a *világnézet* szabja meg, amelyet az érdekelt

állam nemzeti társadalmá követ. Ettől az iránytól a különböző korok eszméi hosszabb-rövidebb időre talán eltéríthetik, de mások újra közelébe hozzák. A *műveltség* (a kultúra) foka, egyes korok általános *közfelfogása*, tervszerű *gazdaságpolitikája*, sőt *gazdálkodási módja* és rendszere, a társadalomnak ezzel szorosan összefüggő *tagozódása*, *'pártpolitikai törekvése*, a *honvédelem* támadó, vagy védő jellege, valamint a népesedés, a *nép-szaporodás* ehhez kapcsolódó kérdései, továbbá sok más életjelenség ugyan-csak erős alakító tényezői. A szociálpolitika történetének vizsgálata során tehát minderre különös figyelemmel kellene lennünk. Mondanunk is felesleges azonban, hogy ez a rendkívül nehéz, bonyolult feladat messze túlhaladná nemcsak fogyatékos erőnket, hanem tulajdonképpeni célunkat is. Ezért inkább csak *a magyar szociálpolitikai törvényalkotás tükréből visszaverődő eredményeket próbáljuk röviden vázolni.*

2. A rabszolgák felszabadítása

Az osztályközi politika kezdete a társadalom tagozódásának idejével azonos. A társadalom tagozódása pedig a néprajz és a történelem tudományának egybehangzó megállapítása szerint a pásztor-társadalmakban kezdődik. Honfoglaló őseink a *pásztortársadalom* fejlettebb műveltségi fokán kerültek mostani hazánk földjére, amikor magyar és magyar közt jóformán még csupán a vérségi hovatartozás tekintetében volt különbség. Semmisem természetesebb tehát, mint hogy ez az ősi társadalom – amelynek alapja a vérségi kötelék, szervei pedig a *család* és a *nemzetség*, régi magyar nevén a *nem* (genus) voltak – még nem ismerte az osztálykülönbségeket. Hiszen a család, amely a nagyszülői családdal azonos nagycsalád, az apai hatóság alatt élők vérségi közössége, a nemzetség pedig a közös őstől fiágon leszármazó rokoncsaládok vérségi, gazdasági, jog- és kultúszközössége, amelyben bizonyára teljes tudatossággal él a gazdagabb és szegényebb nemzetségi és családtagoknak ugyanahhoz a *nem*-hez, *nemzetség*-hez való tartozása, ősmagyar társadalmunknak ez *a vérségi alapokon nyugvó felépítettsége* így társadalmi vonatkozású jogszabály alkotását szükségessé sem tette. Ilyenről tehát még akkor sem beszélhetnénk, ha egyáltalán maradhattak volna ránk ebből a korból ilyenirányú feljegyzések. A nemzettéalakulás idejéből is csupán Béla király névtelen jegyzőjének közvetítésével maradt ránk olyan feljegyzés, amely a *vérszerződés* második pontjában a szociális igazságosság ösztönös megvalósításának nemes szándékát rejti magában. Eszerint ugyanis: *»amit őseink közös erővel szereznek, abban mindenki közösen részesül.«* Olyan irányelv ez, amely csakis vérségi kapcsolatokon nyugvó, egységes nemzeti társadalomban érvényesülhet s a nemzeti hagyomány szerint érvényesült is a pusztaszeri gyűlésen.

A IX. század végén azonban *megindul a magyar társadalom rétegződése*, úgy hogy a pogány kor letűntével ez a társadalom többé már nem az egyenlő harcosok együttélése, hanem erős tagoltságot mutat, amennyiben két nagy réteg – a *fegyverforgató szabadok* és a *termelő szolgák* elkülöníthető csoportja – egészíti benne ki egymást. A nemzetségi kötelékbe tartozókon kívül jelentkeznek a harcközben foglyul ejtett *rabszolgák* és ezek ivadékai, akik azonban ebben a korban még nem tagjai a társadalomnak, bár a

nemzetségek háztartása és gazdasága körül az őshazában is fontos szerephez jutottak. Csak amikor a X. század második felében megérett már a magyar nép a *keresztény eszmék és a nyugati kultúra* befogadására, tehát amikor a magyarság új világnézet vallójává szegődött s a pásztorkodó gazdálkodást lassan felcserélte a fokozatosan tért foglaló földműveléssel, akkor kezd az egyre gyarapodó *szolganépek* száma s mindinkább növekvő mezőgazdasági jelentősége társadalmi kérdéssé válni. A nemzeti szállás körül ugyanis népes szolgálvak létesülnek, amelyeknek lakói közé valószínűleg sok elszegényedett, korábban szabadon pásztorkodó, harcos magyar is lesüllyedt. Mindezekkel számban erősödik a *társadalmon kívül álló népelem*, amelyhez az idegen országokból beszivárgó későbbi hozspesztek és más szolganépek jogtalan rétegei csatlakoznak. Ugyanekkor a vagyonban gyarapodó nemzetségek is lassan fölé emelkednek a nagy szaporaság és a hadiszerecse hiánya miatt elszegényedőknek. A társadalmi tagozódásnak ezt a folyamatát Szent István országépítő újításai méginkább meggyorsítják, de amíg a törzsi szállás felbomlása és a honfoglalásra, továbbá a királyi adományra visszavezethető *kétféle birtok* kialakulása a nemzet szabad tagjai közt rendi különbséget létre nem hoz, addig a várszerkezettel kapcsolatosan szerephez jutó várjobbágyok, várnépek, szabad parasztok, vagy jobbágyok és a királyi uradalmakban tartózkodó udvarnokok már új társadalmi rendet, a *magánjogilag szabadok* rendjét alkotják, amelyhez csatlakoznak még a telepések, vagyis a külföldről bevándorló idegen származású, főleg iparral és kereskedelemmel foglalkozó *későbbi városi polgárok* elemei, hogy mindezek az előző korszak csupán kettős társadalmi tagozata közé új tagozatként iktatódjának be. A társadalmi rétegződésnek ebben a folyamatában önként adódik a rabszolgák felszabadítására irányuló törekvés, amelyet gazdasági jelentőségük és a kereszténység tanítása egyaránt erősen támogat.

A rabszolgák jogi helyzete alig változik, társadalmi körülményeik azonban egyre javulnak, mert a velük szemben megnyilvánuló bánásmód mind emberségesebbé, felszabadításuk pedig egyre általánosabbá lesz. Ez utóbbit már *Szent István* is határozottan előmozdítja. Erre vall az az intézkedése, amelynek értelmében a tanúbizonyosság előtt szabadsággal megajándékozott szolgát és szolgálóleányt az elbocsátó halála után sem szabad irigységből senkinek szolgaságra vetnie. Ha pedig a felszabadításról a szabadon bocsátó bekövetkezett halála miatt bizonyágtétel nem történt, az elhunyt özvegye és fiai számára enélkül is foganatosíthatóvá teszi a felszabadítást. Ettől kezdve a *korábban teljesen társadalmon kívüli rabszolga előtt lassan megnyílik a társadalmi felemelkedés útja*. Mégha csupán feltételes szabadsághoz jut is, vagy – ami ezzel egyértelmű – »torló« lesz is, korábbi állapotával szemben immár szerezhethet, vagyont gyűjthet s így a magánjogilag szabadok és a rabszolgák rétege közt újabb társadalmi csoportot alkotva enyhíti azt a mély szakadékot, amely a szabadok és szolgák egykori két nagy rétegét *jogilag* elválasztotta egymástól, de amelyek közt a valóságban sohasem volt az átmenet ugrásszerű. A *szabados* azonban a teljes szabadság jogállapotába csupán újabb felszabadítással kerülhetett, amikor is – esetleg váltságdíj ellenében – rárótt kötelezettségei alól mentesült. A szabadulás vágyára és a magasabb társadalmi osztályba való törekvésre jellemző, hogy ha a megengedett út nem kecsegtetett sikerrel, akkor egyszerűen jogtalan eszközökhöz folyamod-

tak: megszöktek, vagy kötelességüket egyszerűen letagadták, nem egyszer a magasabb társadalmi osztályba erőszakkal benyomultak. Ettől függetlenül királyaink a rabszolgát, mint a magántulajdon tárgyát s főként a mezőgazdaságilag hasznosítható ingatlanok nélkülözhetetlen tartozékát rendelkezéseik egész sorával különös védelmükbe veszik. De a rabszolgák védelmének mástermészetű példáival is találkozunk. *Szent László* 1092-ben a szabolcsi zsinaton megtiltja, hogy zsidó keresztény asszonyt vegyen társul magához, vagy hogy keresztény személyt szolgaságban tartson házánál. Ha ilyesmi mégis előfordulna, mind az asszonyt, mind a szolgát el kell a zsidótól venni és vissza kell szabadságát adni. *Kálmán* király megismétli *Szent László* intézkedéseit, sőt bizonyos tekintetben tovább is megy azokon. Kimondja, hogy senki a zsidók közül keresztény cselédet venni vagy eladni, avagy magánál szolgaságban tartani ne merjen; ha mégis akadna ilyen s az a neki engedett időn belül túl nem ad rajta, elveszíti azt. Végül elrendeli, hogy mezei gazdasággal bíró zsidó földjeit pogány cselédekkel köteles megműveltetni.

Ezek az intézkedések *a zsidóságnak a kereszteshadjáratok után nyugatról meginduló nagyobbarányú beköltözése* folytán lettek szükségessékké. Nem túlzás tehát, ha megállapítjuk, hogy lényegükben többet akartak már, mint egyszerűen csak a rabszolgák védelmét biztosítani, amint *Kálmán* királyunknak *egy* másik meglepően érdekes intézkedéséről is joggal feltehetjük, hogy megalkotóját nem csupán gazdasági szempontok vezették. Eszerint ugyanis *magyar nemzetbeli szolgát és szolgálóleányt, vagy olyat, aki Magyarországon született, ha idegen származású is, a más tartományokból hozott más nyelven beszélőket kivéve, senki el nem adhat*. Ez az intézkedés már kétségtelenül tovább megy a kereszténység új tanáiból táplálkozó emberiség határain, mert a rabszolgák védelmén túl *a magyar nép., a szolgaságában is megbecsült, értékes magyar fajta védelmére irányuló első határozott rendelkezés*. Így lesz a korszak folyamán a rabszolgák védelme, fokozatos felszabadítása egyetemes magyar társadalmunk szerkezetének mai értelemben is társadalompolitikai jelentőségű átalakítója, erejének oltalmazója.

3. A nemesek és a városi polgárok szabadságának biztosítása

Az *Árpádok* uralkodásának első korszakában a nemzeti társadalom különböző rétegei közt minden változatosság ellenére is valami csodálatos kiegyensúlyozottság mutatkozik. Mindenkinek megvan a maga helye, a maga joga, kötelezettsége, foglalkozása és életigénye. Igaz, hogy a magyar élet háborgó tengerének hullámlása ezt a helyet és vele a jogot, a kötelezettséget, a foglalkozást, sőt az életigényt is folyton változtatja, ez a változás azonban bármilyen hirtelen történik is, csak felemel vagy lesüllyeszt, ámde meg nem semmisít. Sem családokat, sem a fennálló rendszert ki *nem* kezdi. A XIII. század folyamán azonban *a közösségek sorra összeomlanak*. A nemzeti birtokokat felosztják, a királyi várszerkezet összefogó erejét a folytonos adományozások szétmorzsolják és a tatárjárás pusztításai egész országrészek falvait megsemmisítik.

A társadalom szerkezete is átalakul. Ennek oka legelsősorban a *birtokadományozások* rendszere, amely tulajdonképpen a meggyengült

központi hatalom erejének fokozását célozta, mértéktelen alkalmazásával – különösen a *kiskirályság* intézményesítésekor – mégis éppen az ellenkezőjét eredményezte. A honfoglaló magyarság *magszakadás* következtében is egyre jobban ritkuló sorai új elemekkel bővülnek. Részen külföldről beköltözött nemzetségek, részben alacsonyabb sorból felemelt családok jutnak társadalmilag előnyösebb körülmények közé. Az utóbbiak helyét aztán természetzerűleg mások, azelőtt még alacsonyabb sorban élők foglalják el. A birtokadományozások így a központi hatalmat nem csupán anyagi erőinek jórésztétől, hanem egy egész néposztálytól, nevezetesen a várjobbágyi rétegtől is megfosztják. Ennek ellensúlyozásaként viszont a XIII. Század pazarul szórja a várjobbágyokat nemesítő okleveleket. A *várjobbágyosság* fennmaradó kisebb csoportja részben úri hatóság alá kerül, részben a most kialakuló városi polgárságba olvad be; III. Endre uralkodása végén már nem is szerepel külön társadalmi csoportként. A várjobbágyossággal sok tekintetben azonos a *várnépbeliek* sorsa is, bár közülük csupán a kisebbik hányad emelkedik a nemesek soraiba, túlnyomórészt úri hatóság alá kerül. Jelentős részüket a későbbi Árpádok mentesítik a földesúri joghatóságtól, amikor hatalmuk növelése érdekében az erőteljes *polgári elem* kialakítására használják azt fel. IV. Béla még a királyi udvarnokok részére is a vendégek jogosítványát adományozza. Ebből a korszakból származik a legtöbb *városi kiváltság*, amelyet főleg a várnépek községei kapnak. A hoszpeszek eddig aránylag elenyészően kicsi rétege így lassan tekintélyes néposztállyá fejlődik.

A *szabad parasztok* társadalmi rétege ugyancsak lényeges változást szenved, mintegy újjáalakul. Azok a különbségek, amelyek azelőtt nekik bizonyos mérvű kiváltságos helyzetet biztosítottak, mindjobban elmosódnak. A korszak végefelé már teljes egészében kibontakozik az a nagy népcsoport, amely a *jobbágyosság* vagy *parasztság* megjelölésével válik történelmünkben ismeretessé. A fejlődésnek ezzel az új mozzanattal nemzeti társadalmunk legalsóbb rétegében is változás következik be, mert a rabszolgák felszabadítása immár befejeződik s a XIII. század végén, illetve a XIV. század elején a jobbágysságon belül mind határozottabban felismerhetővé válik az a történelmi néposztály, amely társadalmunk emelkedő, tehát Szociálpolitikailag is értékes rétegét alkotja.

Történelmünk e korszakának drámai eseményei, – amelyek az ősi patriarchális despotizmust alapjaiban rendítik meg s amelyeknek eredményeként jön létre az első magyar politikai és társadalmi reformátornak, *II. Endrének híres törvénye, az aranybulla*, – mégsem a jobbágysságot ismerik főszereplőjüként, hanem a király szolgáit, a királyi szervenseket, vagyis az ország szabad lakóinak azt a rétegét, amelyiknek tagjai *közvetlenül a királyoknak teljesítettek fegyveres hadiszolgálatot*. Jellegző azonban, hogy az aranybulla nem újabb jogokat biztosít, csupán azt a szabadságot adja vissza mind a nemeseknek, mind az ország többi lakosának, tehát az egész nemzetnek, amelyet azok egykor Szent Istvántól szereztek, ámde »némely királyok hol tulajdon haragjok bosszújából, hol gonosz, avagy önnön hasznokat szerető emberek hamis tanácsadásából sok pontban hatalmasul megrontottak«. Az aranybulla tehát elsősorban is »a királyi joggal való visszaélések megszüntetését célozta«. Természetes

azonban, hogy éppen ezért lesz és lehet egyrészlől a *nemesi szabadságjogok* megerősítő je, sok tekintetben valóságos megalapítója, másrészlől a nemzeti társadalom egyes rétegei (főleg a nemesség, valamint a királyi szolgái) közt mutatkozó ellentétek jószándékú kiküszöbölésének útmutatója. Ezért akarja megteremteni az a nemesség minden tagjának közvetlen kapcsolatát a királlyal, továbbá biztosítani az ország szabad lakosainak személyes szabadságát nemcsak a királlyal, de azokkal az urakkal szemben is, akik a birtokadományozások szertelensége következtében elég erővel rendelkeztek ahhoz, hogy hatalmukkal vissza tudtak élni; végül ezért akarja lehetővé tenni, hogy *a királyi szolgái* elindulhassanak társadalmi felemelkedésük útján, a szegényebb nemesek pedig megőrizhessék azokat a kiváltságokat, amelyek őket a nemzet államfenntartó tagjaivá avatták. Így a nemesség joggal hivatkozhatott később, *a rendi alkotmány korában* erre az aranybullára és nem ok nélkül kívánta királyaitól újra meg újra megerősítését.

Az a körülmény, hogy II. Endre kilenc év múlva ismét kiadja ezt az alkotmánytörvényt, amelyet később utódai Sorra megerősítenek, semmit sem von le annak társadalompolitikai jelentőségéből. Igaz ugyan, hogy IV. Béla már nem ennek alapján, hanem saját hatalmának fokozása érdekében száll szembe a nyugati hűbéresek önállóságára törekvő urakkal, pár év múlva mégis annak Szellemében hozza rendbe az országot. *A tatárjárás után* helyesen fogja fel az ország társadalmi helyzetét, megérti a nemzet politikai gondolkozását és felismeri a köznemesség szabadságszeretetében, valamint a közügyek iránt mutatkozó érdeklődésében rejlő nagy államfenntartó erőt. De politikájának új iránya mégis csak a talajt készíti elő az aranybulla elveinek megvalósításához. Mert amikor a tatárdúlást követő időkben a honvédelmi szempontok alapján meginduló birtokadományozások új rend, a főnemesi rend kialakulását indítják el, *a kisbirtoka, nemesség jórészt az aranybullában körülírt szabadságjogok alapján tömörül a megyékben*, amelyek most kezdenek önkormányzati testületekké, a nemesek közösségeivé átalakulni. És királyaink a nemeseknek ezt a szervezkedését jól felfogott hatalmi érdekből hathatósan támogatják. Kún László a köznemességben már a szabadságnak, a királyi hatalomnak és az ország állami egységének támaszát látja, ezért annál inkább törekszik nemesei számának növelésére, minél viharosabbnak, vésszel teljesebbnek látja az időket. Felfogásában válságos idők, társadalmi átalakulások irányítóinak államférfiúi bölcsesége, a társadalmi felemelkedés lehetőségének biztosításában rejlő nagy erő józan felismerése nyilatkozik meg, amelyre, mint *az utolsó Árpádok nemes társadalompolitikai törekvésére*, mindig jogos büszkeséggel hivatkozhatunk.

Ennek a politikának köszönhető, hogy *a vármegyékben egyesült nemesség* meg tudta őrizni a nagybirtokkal szemben önállóságát, ellensúlyozta az oligarchiát és meg tudta gátolni a hűbériség teljes kifejlődését, mert jogilag magát a nagybirtokos arisztokráciával egy rangba állíthatta és ezt megyei szervezetével mindvégig meg is tarthatta. Az utolsó Árpádok ezt a nemességet gyarapítják és hathatósan támogatják törekvéseiben, amivel végeredményben a nemzeti társadalom értékes elemeinek felemelése, fokozatos megerősítése útján arra a szerepre készítik elő, amelyet Nagy Lajos és Mátyás uralkodása idején olyan kiválóan és annyi dicsőséggel tud majd betölteni.

De a királynak szolgáló nemeseknek a birtokos nemesekkel való egyenjogúsítására irányuló törekvéseken kívül ebben a korszakban nyer hathatós biztosítást *a városi népelem szabadsága is*. A várnépbelieket már az aranybulla különösképpen oltalmazza. Kern csupán azt követeli, hogy a városhoz tartozó jobbágyok Szent István királytól szerzett szabadságuk szerint éljenek, hanem a várnépet megrontó ispánt is büntetéssel sújtja. De ugyanakkor a vendégek részére is azt a szabadságot biztosítja, amely kezdettől fogva megillette őket. Az országos jognak ez az oltalma még hatékonyabban érvényesül a most kialakuló városok polgárságának igen széleskörű gazdasági (kereskedelmi) és önkormányzati kiváltságokkal történő felruházása során, amit királyaink – IV. Béla óta egyre sűrűbben – *külön kiváltságlevelekkel tesznek hathatósabbakká*. Valkó, Verőce, Nagyszombat, Zágráb, Szamobor, Berény, Komárom, Vasvár, Trencsén, Korpona, Besztercebánya, Késmárk, Lőcse, Beregszász, Budavár, Szeged és Körmend vendégei, telepesei mind ebben a korszakban nyerik el nagyjelentőségű kiváltságleveleiket, amelyek közül nem egy a német jog használatát is engedélyezi, hogy a főleg németeredetű telepések minél nagyobb kedvvel és könnyedséggel tölthessék be hivatásukat. A városi szabadság e nagyfokú kifejlődésével a társadalmi felemelkedésnek is új lehetősége nyílik meg s a népmozgalomnak is új áramlata indul el. A várnépek, a szabad parasztok és általában a nem-nemesek, a csupán magánjogilag Szabadok ugyanis *a város felé húzódnak*, a városokban telepednek le, szaporítják a polgárságot és így azt egyre nagyobb jelentőséghez juttatják. A boldogulás útját azonban – kétségkívül nem is annyira nemzeti társadalmunk egyes rétegeinek ellentétei, hanem inkább az *idegen elemek túlkapásai* – megnehezítik. A vendégek és jövevények ugyanis alaposan visszaélnék azzal a helyzettel, amelyet számukra Szent István a fiához intézett Intelmekben olyan előékenyen biztosított. Érthető tehát, ha már az aranybulla több olyan rendelkezést tartalmaz, amely tulajdonképpen a magyarságot, a magyar fajtát védelmezi az idegenekkel szemben. Különösen sok panasz merül fel *a zsidók és az izmaeliták* ellen, akik II. Endre korában, mint a kincstár kezelői és bérlői, a nemesek előtt ugyancsak ellenszenvessékké válnak. Ezért pénzváltó kamara-ispánok, sókamarasok és vámosok nem lehetnének. Ámde mind a nemesek politikai törekvése, mind az egyház sürgetése hasztalan. Végül is a közgazdasági érdek győzedelmeskedik a vallási és nemzeti szempontok felett, így a tatárjárás után a zsidóság a királyi különös jog védelme alá kerül. Kiváltsága nem korlátozza ugyan városaink polgárságának szabadságát, de kétségtelenül befolyásolja. Lényegileg azonban mégis ez a korszak teszi lehetővé, hogy a városi szabadság teljes kibontakozásával nemzeti társadalmunk szerkezete új alakot öltjön.

4. A jobbágyok szabad költözködése

Az előző korszak végén új társadalmi rend, a jobbágyság tűnik fel, amelynek a törvényhozás 1298-ban már Szabad költözködési jogot biztosít. A fejlődés következő szakában ez az új társadalmi rend sokkal egységesebb képet mutat, mint a nemesség, vagy a városi polgárság. Az előbbiekről ugyan már 1351-ben azt mondja egyik törvényünk, hogy

valamennyien egy és ugyanazt a szabadságot élvezik, a valóságban mégis a főpapok, az igazi bárók, az előkelők, a címzetes bárók, a köznemesek és a szolgáló nemesek társadalmi csoportjaira különülnek. Az utóbbiak viszont a telepések régi jogaihoz újabb kiváltságokat szereznek s a korszak végéig egyre jobban gyarapodnak, *1405-ben jórészt követküldési jogot is kapnak*, mégis a XIV. és XV. század fordulóján virágzó 700-800 különböző város polgársága közt óriási eltérések mutatkoznak, tehát egységes városi polgárságról sem igen beszélhetünk. Ezzel szemben a jobbágyság a leginkább kialakult elem, amelynek legfelső rétegei, az udvarnokok és legalsó rétegei, a Szolgák között lassan megszűnik az a rendkívül sokszínű tagozódás, ami ezt a réteget korábban annyira jellemzi. De a rab-szolgák felszabadítása teljes egészében csak az Anjouk idején fejeződik be. Böven akadnak ezenkívül olyan elemek is, amelyek nemesek, polgárok, familiárisok, sőt módosabb jobbágyok szolgálatában háztartási, földműves, ipari és mindenféle más, alsóbbrendű munkát végeznek, még az Anjou-korban is szolga néven szerepelnek s mint ilyenek, teljesen jogtalanok. Felettük helyezkedik el a jobbágyrend alsóbb, Szegényebb rétegeként a telkes jobbágyoktól társadalmi és gazdasági tekintetben határozottan elkülönülő *házas és háznélküli zsellérek* legalsóbb társadalmi rétege.

A három társadalmi rend között élénk hullámozás észlelhető. Jobbágyok városi polgárokká, jobbágyok és városi polgárok nemesekké bizonyos körülmények közt aránylag igen könnyen válhatnak. *Egyikből a másikba átlépni nem szokatlan*. Mátyás király nemcsak tisztartóját választatja nádorrá, de molnárlegényt emel temesi grófságra, budai polgárt tesz meg kincstartójává. Két nevezetes intézkedésével pedig, nevezetesen a köztelherviselés elvének érvényesítésével, valamint a törvény előtti egyenlőség megállapításával jogilag is végzi a kiegyenlítés munkáját. *Werböczy* tüneményes pályafutása éppúgy ebben a korszakban kezdődik, mint ahogy a falusi kerékgyártó fia, *Bakócz Tamás* is ekkor indul el azon a merészen ívelő pályán, amelynek delén az ország egyik legnagyobb földbirtokosa, első főpapja, sőt kevésen múlik, hogy az egész katolikus világ fejévé, pápává nem választják.

A korszak nemzeti társadalmának minden rétege a jobbágyság népi tartalékaiból merít új erőt. Pedig ezt a kimeríthetetlen ősi forrást sok más tényező is egyre jobban apasztja. A tatárjárás idején ez a társadalmi réteg is meghozza a maga keserves véráldozatát, amelynek következtében szabad költözködési jogának első elismerésére Sor kerül. A XIV. század közepén a tatárdúlásnál is szörnyűbb veszedelem vonul végig Európán s *a nagy pestisjárvány* minálunk is tömegesen teszi a jobbágy telkeket lakatlanokká, miért is a földbirtokosok minden eszközt megragadnak, hogy elnéptelenedő jobbágyfalvaikat újra felvirágoztassák. A földesurak eme törekvése, valamint városaink fejlődő életének vonzóereje magától értetődően nagy vándorlási mozgalmat indít el. *Nagy Lajos kilenced-törvénye* tulajdonképpen már ennek akarja elejét venni. A törvény azonban csupán a Szolgaeredetű jobbágyok szempontjából korábbi kizsákmányolásuknak megszüntetését, a földesurak adóztatásainak törvényes megakadályozását jelentette, a kívánt célt azonban korántsem tudja elérni. *Földesurak és városok valóságos küzdelmet folytatnak a jobbágyokért*, akik már nem is szabadon költöznek, hanem inkább szöknek, vagy talán még gyakrabban elhurcolják őket. A szabadköltözés jogát éppen ezért mind

sűrűbben megjelenő törvények egész sora biztosítja s nem véletlen, hogy az 1298-ban megállapított költözési jog első megújítása éppen a királyi joghatóság alá tartozó városok, mezővárosok és szabad községek meghallgatása alapján a városlakó nép jogairól Zsigmond által 1405-ben kiadott szabályok útján történik. *Erős érdekek harcolnak a jobbágyért:* a király nagy terveihez az anyagi eszközt éppúgy tőle várja, mint a világi nagyúr a maga reneszánsz pompájához, vagy a közép- és kisbirtokos életszintjének fenntartásához. Ezek az érdekek természetesen súlyos küzdelmeket vívnak egymással. Így érthető, hogy amíg *Zsigmond király* még a teljes szabad költözködés jogát biztosítja számukra, *Szilágyi Mihály* dekrétuma már ezt csak bizonyos körülmények közt engedi meg, utána pedig *Mátyás király* az utolsó, aki megegyezően intézkedik a szabadköltözködés jogáról és megállapítja: e tekintetben az az ország régi szokása, hogy az, előkelőbbek ugyanúgy kötelesek jobbágyaikat elbocsátani, mint a kisebb állásúak.

A háborús idők, a gazdálkodás igényei ugyanis egyre gyakrabban állítanak ennek a Szabad költözködésnek útjába korlátokat. Sok aprólékos intézkedés után *1504-ben már törvény mondja ki, hogy senkinek sem szabad más jobbágyát szabadságotolni*, csak annak a vármegyének szolgabírája útján, amelyikben a jobbágy lakik. *Ezzel a rendelkezéssel a jobbágyok szabadköltözködési joga már nemcsak súlyos korlátozást szenved, hanem lényegileg meg is szűnik.* Hosszas ellenállás után tehát győz a földesurak régi törekvése, amely újra meg újra arra irányúit, hogy a szabadköltözködést megszüntessék. A jobbágság sorsát e tekintetben már az 1495-ben megalkotott intézkedés Szinte végleg megpecsételte, úgyhogy a most említett rendelkezés csupán a régi gyakorlat még további megszorítását jelenti, amennyiben a szabadköltözködést a nemesi szolgabírák eljárásától teszi függővé. De a tíz év múlva bekövetkező parasztlázadást mégsem Szabad egyedül ezen az alapon megítélnünk. A felényire üresen álló falvak, a rájuk nehezedő súlyos terhek – a király adója, az egyház tizede, az úr sok követelése – mellett a városok által megindított nagyarányú társadalmi átalakulás és azok a törekvések, amelyek az utóbbi évtizedekben ezzel az átalakulással szembekerültek, továbbá a közállapotok általános leromlása, országunknak Mátyás után bekövetkező súlyos politikai válsága és mindennek Szinte az eredményeként mutatkozó társadalmi és lelki feszültség egyaránt közrejátszott annak előidézésében. De bármennyire találkozott is nagybirtokos és köznemes érdeke a szabadköltözés megnehezítésében, valamint a terhek súlyosbításában, bármennyire nem akart is a földesúr mást látni földjein, mint a lehető legtöbbet fizető jobbágságot, bármennyire – azt lehet mondani – régóta esedékes volt is már mindezek eredményeként az adózó nép elkeseredésének véres forradalomban történő kirobbanása, 1514-ben a *Bakócz Tamás* esztergomi érsek által meghirdetett kereszteshadjárat résztvevői – papjaik és bíráik vezetésével egybegyűlt jobbágyok, egy telkes nemesek és mezővárosok lakói – *csak a váratlanul kínálkozó utolsó alkalom kétségbeesett megragadásaként fogtak fegyvert a tulajdonképpen maradéktalanul sohasem évezett, valójában mindig erősen korlátolt költözködési szabadság biztosítása érdekében.*

A parasztlázadás következményeinek, a jobbágság röghözkötött-ségét kimondó törvényeknek megítélésénél még különösebb óvatossággal

kell eljárunk. A korábbiak ismeretében mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznunk, hogy a szabadköltözködés jogának elvesztését a hírhedté vált 1514. évi törvény már valójában csak deklarálja, noha jogilag és látszólag még konstituálja is. A földesurak tehát ezzel ugyanúgy csak azt a kedvező alkalmat ragadták meg, amelyet Számukra a Székely lófő *Dózsa György* papok, városi polgárok és egytelkes kisnemesek által is támogatott lázadása nyújtott régi tervük, tudatos törekvésük és burkoltan már korábban meg is valósított szándékuk törvényes alapokra helyezése szempontjából, mint ahogyan jobbágyságunk is csak a számára kedvezőnek látszó alkalmat kihasználva fogott fegyvert. A korszak szellemének tökéletes félreismerése volna szükséges annak az állításnak megkockáztatásához, hogy az akkori magyar nemzetet jelentő nemesség elvakult gyűlöletében és a maga rendjének (osztályának) önző érdeke szolgálatában fosztotta meg jobbágyságait egyetlen jogától is. Nem feladatunk a korszak európai megnyilatkozásainak ismertetése útján annak bizonyítása, mennyivel különb volt a magyar urak – mondjuk: szociálpolitikai – felfogása, mint nyugati kortársaiké, ezért csak arra hivatkozunk, hogy egyrészről *a jobbágy előtt nyitva állt a magasabb társadalmi rétegekbe való felemelkedés útja*, másrészről ebből a korszakból is több olyan törvényes intézkedés maradt ránk, amely a jobbágyok határozott védelme érdekében keletkezett.

Nem Szabad elfelejtenünk azt sem, hogy itt egy nagy *gazdasági harc* befejeződéséről van Szó a kis-, közép- és nagybirtok közt, amelynek döntő tényezője egyaránt a jobbági munkaerő volt, az a munkaerő, amelynek megszerzése, biztosítása országos érdekként is jelentkezett, mert hiszen a nemesség honvédelmi kötelezettségét is csak így tudta teljesíteni, a katonai szolgálattal járó – elég gyakori – költségeket csak így tudta viselni. Ez teszi érthetővé s némiképpen menthetővé a földesurak előbbi magatartását, amelyet egyébként a röghözkötöttséget kimondó törvény szövegéből magából is világosan láthatunk, mert az azt mondja, hogy ámbár mindazokat a parasztokat, akik természetes jogaik ellen felkeltek, mint áruelőadókat, főbenjáró büntetéssel kellene sújtani, ámde, hogy annyi vér ne ontassék és a parasztság, amely nélkül a nemesség nem sokat ér, egészen ki ne pusztuljon, *a törvényhozás éltelint a fejvesztés büntetésének kiszabásától s a jobbágyságot csupán – a gyakorlatilag már amúgy is rég megszűnt – szabadköltözködési jogától fosztja meg*. A »jobbágytipró« törvény tehát nemcsak a jogszerűnél enyhébb büntetést szab ki, de ugyanakkor örökértékű elismerést nyilvánít az egyetemes magyar nemzet egyik – magáról a ránehezedő súlyos terhek miatt megfélelmedező – társadalmi rétegének nélkülözhetetlensége tekintetében. Felfogásunk helyességét bizonyítja az is, hogy a törvény a Szabadköltözködés jogát meghagyja a királyi felséghez híven maradt szabad- és fallal kerített városok polgárai és azok tekintetében, akik uraik és az ország szent koronája mellett való hűségükben kitartottak és más bűnös paraszttal ebben a lázadásban részt nem vettek.

A jobbágyság egykori nagy vívmánya, szabadköltözködése, tehát jogilag elveszett, helyzetét azonban ezentúl is az írott szabályoknál sokkal erősebb hatalmi és gazdasági tényezők határozzák meg, öserejét viszont sem az előbbieket, sem az utóbbiak megtörni nem tudják.

5. A jobbágyság védelme

A magyar középkor végének forrongó társadalmi mozgalmából egyrészt a nemesi egyenlőség szemléletének általános közfelfogása, közismert meghatározással az »*una eademque nobilitas*« elve, másrészt a földesúr hatalmába juttatott és birtokszerezésre képtelen örökös parasztság, a *röghöz kötött jobbágyság* született meg. A nemesség és a parasztság társadalmi törése azonban sohasem volt a valóságban is olyan határozott és egyenletes, mint amilyenek az a jogi tételek világánál és a lelki magatartás tükrében mutatkozik.

A *nemesség* több rétegre tagozódik. Legmagasabban látjuk a főnemeseket, akiket nagybirtokuk országos kérdésekben is döntő befolyásra képesít. Utánuk a jó birtokosok (bene possessionati) következnek, akik egy-egy vidék vagy vármegye életében játszanak vezető Szerepet. Mögöttük sorakoznak a kisbirtokos nemesek, majd az egytelkes nemesek, akik földjeiket mindössze egy-egy jobbágycsaláddal, sőt leggyakrabban maguk művelik. Ezt a sort a birtoktalan címerleveles (armalista) és a hódolt-sági területekről elmenekült (profugus) nemesek zárják le. Az utóbbi csoportokban említettek Sokszor egészen jobbágymódra élnek, a parasztsággal együtt éreznek s annak felkeléseiben is résztvesznek.

A *jobbágyság* hasonlóképpen különböző rétegekből tevődik össze, amelyek közül kétségtelenül a módos telkes jobbágy okát illeti meg minden tekintetben az elsőség. De még ezeket is társadalmi lépcsőkre bontja szét az osztódó telek nagyságának megfelelően az egész-, fél-, negyed- vagy nyolcadtelkesség vagyoni állapota, hogy az utóbbiak mögött külön társadalmi helyet, rangot jelöljön ki a saját házzal bíró és csak árendában lakó zsellérség, valamint a majorsági cselédség számára.

Városaink polgársága természetesen most is új szint kölcsönöz a magyar társadalom tagozódásának, főleg éppen azért, hogy soraiban jómódú parasztpolgároktól kisnemesekig egyaránt feltalálhatók az országnak szinte minden rendű és rangú lakói, persze már a korszak folyamán is többször megerősített városi szabadságjogok teljes birtokában. De a nemesség és jobbágyság közt mégsem a városi polgárság jelentette az átmenetet, mint ahogy a jobbágyi állapot Sem ott kezdődött – legalább is anyagi és társadalmi lehetőségek, valamint életmód szempontjából – ahol a nemesség végződött. A *társadalmi helycsere* útja továbbra is szabadon állt mindkét csoport tagjai részére. A jobbágy érdemei alapján akkor is nemesi rangra emelkedhetett, ha osztályának mélyebb rétegéből való volt. Rendszerint azonban ezt a nemesi rangra való emelkedést megelőzte a jobbágyi szolgáltatások teljesítése alól történt felmentés, amely a régi rabszolgaságból való felszabadításhoz hasonlóan a »*szabados*« (libertinus) tisztán magánjogi jellegű állapotát eredményezi s akár pénzfizetés, akár hű szolgálat vagy nemes nővel kötött házasság alapján keletkezik, összekötő kapocs, átmenet lesz a nemesség s a jobbágyság közt. A szabadosokról törvényeink – éppen jogviszonyuk magánjogi jellege miatt – nem igen intézkednek; ha szólnak is róluk, inkább csak adófizetési kötelezettségüket állapítják meg, természetesen az államkincstárral (és nem földesuraikkal) szemben. Számuk aránylag csekély, országos jelentőségük elenyészően kicsi. Annál nagyobb azé a jobbágyságé, amelyből kikerülnek, amelyből továbbra is merít valamennyi más rend s amelyet mind a nagybirtok új, különleges üzemfejlődése, mind pedig az ország védel-

mére szükséges *katonai terhek* folytán mindaz a társadalmi és politikai erő Szabadon kihat, amely céljai megvalósításához lehetőleg olcsó munkást keres. Könnyen érthető tehát, hogy a mohácsi vést követő zord idők jogalkotásában elég gyakran esik róla szó s a törvényhozás egyre határozottabban kel védelmére, ámbar Szabadköltözködési joga többé fel nem újítható már, mert a folytonos hadi készültség, a sok rendkívüli (hadi) segély, ingyen munka és számos más körülmény ezt gyakorlati érvényesülésében ismételt biztosítása ellenére is következetesen megakadályozza. De »a jobbágyok elköltöztetését, amely eddig a parasztok vétségei következtében el volt tiltva és néha bizonyos rendetlen s kárhozatos szokásból is megszokott történni, az összes urak és nemesek és országlakosok közös akarattal és megegyezéssel« már 1538-ban megadták és megengedték, ha módját és rendjét alaposan körülírták is. Az ennek ellenére előforduló számtalan visszaélés meggátlására újabb és újabb törvények intézkednek. 1547-ben, mivel »úgy látszik, hogy az egykor virágzó Magyarországnak néhány év óta semmiféle ártott jobban, mint a jobbágyok elnyomása, akiknek kiáltása folytonosan felszáll az Isten színe elébe, az ország rendi és karai, hogy a mindenség legfőbb Teremtőjének haragját eltávolítsák és az ő jóságát, kegyességét és kegyelmét ennek a sanyargatott országnak a javára kiengeszteljék«, a jobbágyok elköltözését újra Szabályozzák. 1556-ban ugyanilyen érzelmeiktől indítva egy értelemmel megállapították, hogy a jobbágyok jövőre mindenütt örökre szabadon költözködhessenek s egyik fekvő jóságából a másikba való elbocsátásukra nézve azt a módot és ugyanazt a rendet kívánják betartatni, »amelyet hajdan szoktak követni, még mielőtt t. i. a jobbágyoktól ezelőtt több évvel ezt a Szabadságot elvették volna«. Mindezek az intézkedések azonban hiábavalóknak bizonyulnak, mert a jobbágyok elköltözése szinte leküzdhetetlen akadályokba ütközik, amelyeket a törvények egész sora is jelentősen gyarapít. A távozni Szándékozó jobbágyot földesura legtöbbször visszatartja. Hiába minden törvényes tilalom. De hiábavaló a *jobbágy szökése* is, mert ilyenkor földesura visszakövetelheti. Az is jellemző, hogy a karok és rendek az elköltözés Szándékát szinte kivétel nélkül valamilyen panasz okaként fogják fel és számos törvényben arról intézkednek, hogyan kell a Szóbanforgó panaszt kivizsgálni és hogyan kell a panasz jogosságának igazolása esetén a jobbágy szabad elköltözését lehetővé tenni. Ugyanakkor azonban törvényeink másik csoportja igyekszik az esetleges panaszoknak is elejét venni egyrészt a *jobbágyi köteleességek* pontos felsorolásával, másrészt a jobbágy munkaerejét kizsaroló földesúr sokszor szigorú megbüntetésének lehetővé tételével. Azoknak a napoknak a számát, amelyeken a jobbágy földesurának köteles dolgozni, 1548-ban 52, 1553-ban pedig 40 napban állapítják meg. Szabályozzák a végvárak erősítésével kapcsolatos munkálatokat, a bortermés értékesítését, az idegen adókövetelések behajtását. A *töröknek is adózó jobbágyok* a kivetett adónak ismételt intézkedések értelmében csak felét fizetik. A jobbágyoknak ilyen értelmű védelme az országgyűléseknek állandó gondja. Különösen a jobbágyköltözési ügyeket igyekeznek sokszor kissé túlzottan is lelkiismeretes pontossággal rendezni, de mindinkább kevesebb sikerrel. A vármegyék ugyanis már a XVI. Század közepétől kezdve a törvényektől függetlenül, sőt nem egyszer azokkal ellentétben Szabályozzák ezt a kérdést. Ung vármegye pl. 1555-ben egyhangúlag megszünteti a Szabad-

költözést. Ugyanígy jár el három évvel később Zala s 1579-ben Abaúj vármegye is. Zala 1585-ben ismét megengedi, majd 1586-ban újra eltörli, Ung vármegye pedig 1577-ben a törvényt úgy magyarázza, hogy a jobbágyokkal *önként* esküt akar tetetni arra, hogy *örökös jobbágyok* maradnak. Döntő fordulat mégis csak 1608-ban következik be, amikor a törvényhozás a jobbágyok elköltözésének mind bonyolultabbá váló kérdését, minthogy a jobbágyok szabadságolása körül igen sok visszaélés szokott előfordulni, a vármegyékre bízza, még pedig úgy, hogy azok a vármegyék, amelyek a jobbágyok szabadságolásának eddig gyakorlatában voltak, azok abban ezutánra is maradjanak meg, amelyek pedig azzal élni nem akarnának, azoknak Szabadságukban álljon, hogy a jobbágyok Szabadságolására nézve külön végzést alkothassanak. És ezzel *véget ér a jobbágyság országos védelme*, a szabadköltözködési jog felújulásának egyelőre még a reménye is megszűnik s helyébe az *örökös jobbágyság* szomorú intézménye lép.

6. Az örökös jobbágyság intézménye

A szabad költözésről a vármegyék sokkal inkább elítélő módon nyilatkoznak, mint korábban a karok és rendek, sőt arról mindig mint valami borzasztó bűnről emlékeznek meg s ezért arra töreksenek, hogy lehetőleg végérvényesen megszüntessék. Pedig már az ismert korlátozásokkal is alig van érvényben az ország egész területén. Sopron vármegye már 1635-ben arra hivatkozik, hogy Magyarországon *sehol sincs életben* a jobbágyok szabad költözési joga, éppen ezért a maga részéről is teljeséggel eltörli. Szabolcs vármegye ugyanilyen határozatokat hoz 1672-ben, majd 1695-ben. Ámde a birtokos nemesség törekvésének tulajdonképpeni célja, nevezetesen az állandó és olcsó jobbágyi munkaerő biztosítása, mégsem volt elérhető. A végvárak vitézi élete ugyanis számtalan utat s módot nyitott arra, hogy a különböző adókkal és úri szolgáltatásokkal túlterhelt jobbágyság tehetségesebb tagjai nemesítés, címerlevél szerzése útján véglegesen, vagy a végvárakban vállalt hadiszolgálat révén időlegesen kiszabadulhatott a jobbágyságnak egyre súlyosabbá váló s minden tagjára nézve egyformán elképzelt terhek alól. Ezt a törekvést fokozza még a városok Szinte változatlan vonzóereje, a török támadásokkal szemben szükségessé váló *paraszt vármegyék* sorozatos kialakulása olyan közrendészeti és alsóbb közigazgatási feladatok érdekében, amelyeket a nemesi vármegye a parasztság közreműködése nélkül elvégezni nem tudna, végül a korszak második felében a különböző szabadságmozgalmak, amelyek – mint a Rákóczi-felkelés is – kétségkívül bizonyos fokig jobbágymozgalmak is. A XVII. században ekként a magyar területeken is kialakul egy tényleg hullámozó, bár jogilag még nagyrészt a földhöz kötött népesség, amely azonban csak vállalkozó szellemű tagjai számára nyíthat, de továbbra is földesúri szolgálatban maradó jobbágyságunk elemei számára még inkább súlyosbítja a magyar jobbágyiga terhét, amely bizonyára Sokkal könnyebb, mint keleti szomszédjaié s ha nyugati sorstársaiénál mégis nehezebb volt, ezt jórészt a török korszak rovására kell írunk, amely az állam és a társadalom érdekében a föld verejtékező népétől is rendkívüli áldozatokat követelt. *Ha elmondhatjuk, hogy ebben az időben a magyar nemesség Európa kultúráját védte sűrű vérontásával, akkor ugyanilyen joggal*

állíthatjuk, hogy a magyar jobbágy nyugati sorstársai helyett is fokozottabb mértékben áldozott, verejtékezett. A történetírás megállapítása szerint azonban a magyar jobbágy még így is emberibb bánásmódban részesült, mint sok más műveltebb ország jobbágya. Földesúr és jobbágy sorsközössége, sokszor állandó érintkezése, a földesúr gazdasági és honvédelmi érdeke, továbbá az a körülmény, hogy a földesúr jobbágyát elég gyakran mentesíti a jobbágyi Szolgáltatások, terhek alól: mind a jobbágyi Sors embe-ribbé válását mozdítja elő. Nem egyszer a földesúr saját kúriájába belső háziszolgálatra is berendeli őket, máskor viszont kiválójainak nemesi rangra emelése útján igyekszik azokat legalább az állami adók terhétől mentesíteni. A magyar nemes földesurat így csak a történeti érzék teljes hiányában mondhatnánk más nemzetbelinél rosszabbnak. Törvényeink jórésze ugyan ebben a korszakban főleg a szökött jobbágyok visszaköveteléséről intézkedik, de nem hiányzik a kifejezetten védelmükre alkotott néhány törvény Sem. A jobbágyi terhek súlyossága, melyet a kiépülni kezdő vármegyei és járási utak jelentős jobbágy munkája, nemkülönben az egyre hosszabbra nyúló rendi országgyűlések vármegyei követeinek költségei még tovább fokoznak, nemcsak meg-megisméltendő zendüléseket idéznek fel, de a »röghöz kötött« jobbágyoknak földtől való menekülését is általánossá teszi és indokolja. Érthető tehát, hogy a birtokos nemesség ezt mindenáron meg akarja gátolni, de ugyanígy érthető, hogy a túlterhelt jobbágyság sietve ragadja meg a török idők mozgalmas életének, vagy később a Szabadságért folyó küzdelmek Szabadulást, esetleg fel-emelkedést kínáló alkalmát. Mi sem természetesebb, mint hogy a jobbágyfalvak ott is egyre jobban elnéptelenednek, ahol a török pusztítás fel nem égette azokat s így már 1723-ban külön törvénynek kell a puszták benépesítéséről gondoskodnia és a jobbágyokban megcsökkent falvakat a meg nem fogyatkozott falvak részéről egykor fizetni szokott régi adózások teljesítése alól mentesítenie. Részben hasonló célt Szolgálnak azok a törvények is, amelyek a *nemesítés* módját igyekeznek Szabályozni, természetesen korlátozó Szándékkal. 1622-ben pl. kimondják, hogy ezentúl címeres leveleket jobbágy házakban lakó parasztoknak földesuraik ajánlata és beleegyezése nélkül a király nem adhat, ámbár a katonákra, meg a férfias jelességekben és a tudományokban ékeskedőkre kellő ajánlat mellett méltó tekintettel kell lenni. 1630-ban a *jobbágyok nemesítéséhez a földesurak ajánlásán kívül még a vármegyék külön beleegyezését és ajánlását is kikötik*. Ilyen ajánlás nélkül a megnyert címerlevelek mit sem használnak. De az élet követelményeinek, a társadalom átalakulásának, a nemesség számban egyre növekvő gyarapodásának ezek a törvényes intézkedések útját állani nem tudják s amikor a nemesi társadalom alsóbb rétegei már-már megoldhatatlannak látszó társadalmi kérdések előtt állanak, a jobbágyok felett mindjobban elnehezül az idők járása. *Mária Terézia 1764/65-ben az úrbérrendezés ügyét immár az országgyűlés élé viszi*. A rendek azonban vonakodnak erre nézve törvényt alkotni s ezért a vitákat hónapokig elhúzzák. De a királyné eltökélt Szándékáról ennek ellenére sem mond le, sőt az országgyűlést bezáró leiratában kijelenti, hogy a jobbágyok Sorsát mindig főgondjának tekinti s őket az elnyomás ellen megvédelmezi. Két évvel később a törvényhozás mellőzésével ki is adja híressé vált rendeletét, amely a jobbágyi szolgáltatásokat, ha nem is törvényhozási úton, de megint országosan rendezi s ekként a *jobbágyok sorsát ismét az országos politika tárgyává teszi*

7. Az úrbér rendezése

Mária Terézia 1767 január 23-án kelt rendeletével közölte a vármegyékkel magyar, német, latin és szlovák nyelven kiadott híres urbáriumát, amely pontosan felsorolja mindazokat a szolgáltatásokat, amelyeket a jobbágyok uraikkal szemben tartoznak teljesíteni. Magában foglalja továbbá a jobbágy községek belső szervezetére vonatkozó rendelkezéseket, valamint azt a szabályt, hogy a közadót a községbeliekre a vármegye által megállapított módozat szerint igazságosan kell kivetni. Végül hangsúlyozza, hogy a jobbágyok uraiknak járó adóikat pontosan kötelesek megfizetni, mert azok tőlük végrehajtás útján is beszedhetők. De végrehajtás csakis az urbárium értelmében járó adó hátralékára történhetik. Más vonatkozásban kimondja ez a királyi rendelet, hogy egy és ugyanazon földesúr jobbágyainak egymás közt felmerülő jogügyei elbírálás végett a földesúr, vagy tisztje elé vihető, ha ellenben a földesúr tisztjei által a jobbágyoknak okozott sérelemről van szó, első fokon csakis a földesúr maga bírászkodhatik s az ő ítéletében meg nem nyugvó fél a vármegyéhez fellebbezhet. Ha pedig a földesúr az igazság kiszolgáltatását megtagadná, a jobbágy panaszával közvetlenül a vármegyéhez fordulhat.

Mária Terézia tehát kétségtelenül a földesurakkal szemben akarja megvédeni a jobbágyokat. Evégből azoknak úrbéri szolgáltatásait mérsékli. Természetes, hogy ebben a törekvésében az emberességi szempontokon túl az a megfontolás is vezeti, hogy a jobbágyok annál könnyebben tudják az állami adókat megfizetni, minél kisebb az úrbéri terhek. Figyelemre méltó e tekintetben, hogy az urbárium kikötése szerint egyes uradalmak részére új urbáriumok kibocsátása, vagy az eddigiéik módosítása csupán az országos urbárium által megszabott irányelvek értelmében történhetik, ami a jobbágyság helyzetében az eddiginél súlyosabb állapot bekövetkezését intézményesen hivatott meggátolni. Ezeknek az úrbéri szabályzatoknak az országos urbárium értelmében való kidolgozása, illetve az eddigiéiknek ahhoz képest való módosítása végett, helyesebben az ezekre vonatkozó munkálatok irányítása és ellenőrzése céljából mind Mária Terézia, mind pedig utódai uralkodása idején a helytartótanács felügyelete alatt és királyi biztosok elnökletével működő bizottságokat küldtek ki, amelyek egyébként az ország különböző részeiben már az országos urbárium kiadása előtt is működtek és lényegileg a Mária Terézia által tervezett úrbérendezés elvei szerint voltak hivatva a jelzett munkálatok felügyeletét gyakorolni. Ezek a bizottságok arra is szorgosan ügyeltek, hogy az egyes urbáriumokban a községi elöljáróságok megalakítása és a jobbágyok közadójának kivetése, valamint behajtása az általános urbárium rendelkezéseihez képest nyerjen szabályozást.^{2*}

II. József 1785-ben kiadott rendelete, amely az örökös jobbágyságot már kifejezetten eltörli, mivel valójában csak elvi jelentőségű intézkedés, lényegileg semmit sem változtat a földesúr és a jobbágy közt fennálló viszonyon. 1791-ben azonban már törvény mondja ki, hogy az örökös jobbágyság »az országos karok és rendek szabad akaratától köztörvénnyel szüntettessék meg«, vagyis »azok az ügyek, amelyek a földesurak alattvalóikhoz való viszonyát illetik és ennek fenntartására vonatkoznak, mindenkor országgyűlésileg legyenek tárgyalva és meghatározva és ennél fogva az úrbér is országgyűlésen legyen kidolgozva«. Ugyanez a törvény a

szabad költözködés jogát újólal visszaállítja, a Mária Terézia urbáriumában foglalt rendelkezéseket pedig mind a jobbágyoknak a földesuraktól úrbérlig meghatározott függése, mind pedig a földesúrnak jobbágysági felett gyakorlandó joghatósága tekintetében a következő országgyűlésig szigorúan irányadók gyanánt jelöli meg. Ugyanebben az évben az általános reform előkészítésére hivatott bizottságok közt az úrbérl kérdések tisztázása, ül. rendezésének megfelelő előkészítése végett külön úrbérl bizottságot küldenek ki. 1792-ben a földesurakat és tisztjeiket addig is, amíg e tekintetben törvényes intézkedés nem történik, határozottan kötelezik, hogy az úriszékeket multhatatlanul tartsák meg s a jogos panaszt emelő jobbágyoknak gyorsan szolgáltatassanak igazságot, illetve adjanak elégtételt. Eme törvények hatályát a következő országgyűlések sorra meghosszabbítják s így Mária Terézia urbáriumának lényegében az 1832/36. évi országgyűlésen történt általános úrbérlrendezésig életben marad. Időközben azonban hozzánk is eljut a felvilágosodás eszmeáramlata s megindul a jobbágysági felszabadítására irányuló küzdelem, amelynek törvényes alapjait az előbb érintett bizottságokra vonatkozó rendelkezés veti meg.

8. A jobbágysági felszabadítása

A jobbágysági sorsról általában úgy szoktak beszélni, hogy annak csupán sötét árnyoldalait mutatják be. Kétségtelen, hogy alapja igen kemény dolgoztatási rendszer volt, amelyen Mária Terézia úrbérlrendezése, sőt az 1791-ben újólal visszaállított szabad költözködés joga sem tud lényegében valami sokat enyhíteni. De az sem kétséges, hogy *mindig akadtak földesurak, akiknek józan mérséklete, politikai érzéke és bölcs belátása Mária Terézia előtt is túrhetőbb sorsot biztosított, vagy legalább igyekezett kiharcolni a magyar jobbágysági részére, mint amilyen Európa többi országában sors-társainak osztályrésztül juthatott.* Hiszen a XVIII. század folyamán a magyarság egyre jobban megerősödik, a gazdálkodás módja is kezd lassan átalakulni, a jobbágy kezdi megszeretni a földet s ragaszkodik hozzá; a földbirtokosnak tehát nem kell többé munkaerő hiányában megfosztani szabad költözködési jogától. Ezenkívül voltak a jobbágy rendszernek olyan különleges adottságai, amelyek szintén sokszor enyhítettek a terhek súlyán. Az a Személyi kapcsolat, közvetlen érintkezés, amely a rendi világban földesúr és jobbágysági közt éppúgy megvolt, mint a céhszervezet keretei közt, bizonyos mértékig családias (patriarchális) jellegű volt. Ez a viszony talán érzékelhető módon segíteni nem tudott a szegény jobbágyon, de urait képessé tette arra, hogy megértsék az idő szavát s a nemesség legjobbjaival élükön az ősi vármegyék falai közt megkezdjék a jogegyenlőség elvére felépített korszerű magyar állam Szilárd alapjainak lerakását.

A jobbágyságot azonban ekkor már nem elégíti ki a szabad költözködés joga. Lelkében új érzés támad. *Szeretné a földet, amelyet ősei századokon át verejtékes munkával műveltek, magáévá tenni,* azon családja boldogulása érdekében gazdálkodni és – szerezni hozzá, gyarapodni, Szabadon emelkedni. Ezért nem segít már az úrbérlrendezés. Szükségképpen indul meg tehát a felvilágosodás szabadságeszméinek s a kezdődő gyáripar, nemkülönb a hitel-élet követelményeinek hatására is az a küzdelem, amely a jobbágysági felszabadítását akarja megvalósítani. Eleinte nagy

nehézségek mutatkoznak ugyan e tekintetben, ami érthető is, hiszen *a robot és a különböző szolgáltatások megszűnése a háromezázéves múltra visszatekintő hagyományos nemesi életnek is halálát jelentené*; amikor azonban *Wesselényi* Szatmár vármegye közgyűlésén bátor nyíltsággal rámutat, hogy »a nemességtől különválva, sőt ellenséges indulatban tartani a parasztságot, egy gonosz politikának volt sikerült problémája, hogy a parasztvédői álarc alatt szívja a kormány a nép zsírlját«, amikor *Széchenyi* a Hitelben kifejti a jobbágyfelszabadítás szükségességét s a Stádium IV. törvényében a jobbágy birtokjogát is programjába veszi, egymás után szólalnak meg az ország nemesen gondolkodó vezérei s nem a kelletlen kényszerűség, hanem a lángoló lelkesedés, a szent meggyőződés hangján hirdetik a jobbágyok felszabadításának elkerülhetetlen voltát, így történik meg nálunk az az egész világtörténelemben is párlját ritkító esemény, hogy *nem a nép küzdi ki a maga jogait* az őt »elnyomó« nemes-séggel szemben, hanem ez a nemesség harcolja ki a nép szabadságjogait a királyi kormányokkal és a főnemesség aulikus részével szemben. Ha nem is öntudatosan, de ösztönösen a magyar nemesség meg akarja előzni a belső forradalmat. »A populus Werböczyanus az egész magyar népet nemessé akarja tenni, unja saját kiváltságait, mert van lelkiismerete, még egy ilyen nemesi osztály nem akadt a világon. Másutt mindez vérfolyamokba került, országok borultak lángba. Nálunk tűzvész helyett a szívek és szónoklatok tüze végzett el mindent.«³⁵

A rendi országgyűlés már 1836-ban egész sor törvényben siet a jobbágyság fokozott védelmére. Tüzetesen intézkedik a jobbágyok költözésének esetében tartandó módról s rendről s ugyanazon költözés következményeiről, a jobbágy-telki állományról – meghatározva vármegyénként a jobbágytelkek osztályait és azok területét külön a szántókra s külön a rétekre, legelőkre nézve. Megállapítja, hogy a telek haszonvételén felül mik tartoznak a jobbágyok hasznai közé, mik a jobbágy tartozásai. Az úrbéri kötésekéről, a földesúri törvényhatóságról és az úrbéri perről, a nem-nemeseknek engedendő perlekedési tehetségről, továbbá azokról a közterhekről, amelyeket a jobbágyföldet használó nemesek azon használatától viselni tartoznak: külön-külön rendelkezik; a községek belső igazgatásáról szóló törvénycikk pedig azt hangsúlyozza, hogy a jobbágyok minden ingó és ingatlan szerzeményükről szabadon rendelkezhetnek. 1840-ben az előbb felsorolt és úrbéri tárgyú törvénycikkek némely szakaszainak megvilágításáról s részint módosításukról, valamint a jobbágyok örökösödéséről Szóló törvényeket alkot az országgyűlés, 1844-ben viszont előbb azt mondja ki, hogy *nemesi javakat nem-nemesek is bírhatnak*, később pedig törvénybe iktatja, hogy »az országban s kapcsolt részekben született vagy honosított s törvényesen bevett bármely vallású lakosoknak akár kinevezéstől, akár választástól függő minden közhivatalokra leendő alkalmazásában az, hogy a nemesi osztályhoz nem tartoznak, akadályul nem szolgálhat«.

Valóban elmondható tehát, hogy »a negyvennyolcas törvények alap-gondolatai nem 1848 márciusában, nem a párisi események, vagy a márciusi ifjúság, nem forradalmi irányzatok nyomása alatt születtek meg, mert ezekért, az alapgondolatokért az 1791., majd még nyomatékosabban az 1825. év óta Szakadatlanul küzdöttek a nemzet legjobbjai.«³⁵ Lemondtak a rendi előjogokról és kiváltságokról, eltörölték a földesúri hatóságot, megszüntették az összes jobbágyszolgáltatásokat, törvény beiktatták a

törvényelőtti egyenlőséget, a hivatalviselésre vonatkozó egyenlőséget, amelyet 1848-ban csak kiegészítettek a közös teherviselésről, az úrbér és azt pótló szerződések alapján eddig gyakorlatban volt szolgálatok (robot), dézsma és pénzbeli fizetések megszüntetéséről – a magánföldesurak kármentesítését a nemzeti közbecsület védpajzsa alá helyezve, – az úrbéri megszüntetett magán úri javadalmak statusadóssággá leendő átváltoztatásáról, valamint az ösiség eltörléséről szóló rendelkezések. A nemesi rendnek ezt a valóban hősi áldozathozatalát méltóképpen követi *Daróczy pécsi kanonok* kezdeményezésére a papi rendnek az az elhatározása, hogy »a papi tizedről, a haza s a nép javára, egészen s minden kárpótlás követelése nélkül lemond«, mert mint *Forgách gróf, a pozsonyi káptalan követe* mondta, tudja, hogy elnyomott milliók könnyeit törli le. »Az ország rendéi ezen, a haza oltárára letett áldozatot örök emlékezet okáért törvénybe iktatják«³⁵ – és teljes joggal.

Nemzeti tragédiánk, hogy a magyar törvényalkotás e hősi korszakát kényeszerű szabadságharcunk elvesztése, a világozi szomorú fegyverletétel s az önkényuralom sötét napjai követték igen gyors egymásutánban s hogy így a magyar nemzet államalkotó géniusza nem tudta fennkölt eszmék valóráváltását jelentő nagyszerű törvényeit maga végrehajtani, a gyakorlati életbe átültetni, a jobbágyság felszabadítását *a régi nemesség – tagjainak öntudatot kölcsönző – kiterjesztése alakjában keresztülvinni.*

9. Munkásvédelem

A megváltozott körülmények a magyar szociálpolitika irányát is eltérítették attól az úttól, amelyen korábban haladt. Felszabadított jobbágyságunk védő és támasznélkül, *valósággal kitaszítottként került az új gazdasági és társadalmi rend – számára még szokatlan – világába.* Kisgazdaüzemek alakulnak, amelyeknek minden irányítás nélküli vezetéséhez azonban egykori telkes jobbágyainkat senki sem látta el a szükséges korszerű ismeretekkel. A jobbágyságnak legalább felét kitevő *zsellérség* pedig – akár volt háza, akár nem – *bérmunkássá lett* és keresete részben a nagy- és középbirtoktól, részben az állami közmunkáktól vált függővé. Ugyanekkor jutnak el hozzánk nyugatról az ipari forradalom hullámverései, amelyeket a XVIII. Század végétől kezdődően Angliából indított el sűrű egymásutánban *a gőz- és más gépek, majd a vasút megjelenése,* valamint az ezek nyomában meginduló gazdasági és társadalmi átalakulás. A céhekben folytatott iparüzést lassan kezdi a gyáripár kiszorítani. 1840-ben már a magyar országgyűlés is törvényt alkot a gyárakról, amelyek nagy kereseti lehetőséget biztosítanak ugyan a kétkezi munkásságnak, de új osztályt is életre hívnak; felszívják ugyan a falusi népesség bérmunkássá lett rétegének bizonyos hányadát, ezzel azonban állandó megélhetési alappal nem rendelkező embereket nagy tömegekben csoportosítanak egy-egy helyre, a gyártelepek közvetlen közelébe. Azonban ez még mind nem lett volna baj. *De a gyáros és munkása, meg a földbirtokos és munkása közt már nem maradt meg az a közvetlen és állandó, bizonyos tekintetben családias (patriarchális) jellegű kapcsolat, ami korábban mester és iparoslegény, földesúr és jobbágy közt szükségképpen kialakult.* Immár csak munkaadó és munkavállaló állt egymással szemben, akik érintkezésének alapja csupán a rideg üzleti számítás,

a gazdasági érdek. Sem a földesúr, sem a gyáros nem érezte többé felelősnek magát munkásai sorsáért, mert a liberalizmus mind jobban erősödő eszméi, továbbá a kapitalizmus kizárólagosan üzleti szelleme gondoskodott arról, hogy a régi világ ilyesmire irányuló esetleges hagyományait gyorsan kiölje.

a) Ipari munkásvédelem

Az ember csak munkaerő gyanánt jött számításba. Értékeléséből kiviszett minden személyes és lelki beállítottságú eszmény. A kapitalizmus nyereszkesedési vágya tehát kihasználta, sőt kiuzsorázta védtelen munkarejét. Csak természetes, hogy *előbb az egyház* kel a munkásság védelmére (a szocializmus szót is egy katolikus plébános használja először), azután *ez a munkásság maga szervezkedik* önvédelemre, míg végül az állam törvényhozása siet segítségére. Az utóbbi téren Anglia volt az első, amikor 1802-ben a *Moral and Health Act* megalkotásával a gyári munkára utalt szegény gyermekek egészségét s erkölcsét oltalmazza.⁸ Ugyanilyen értelmű rendelkezést találunk 1840-ben egyik magyar törvényben is. *Ettől a két időponttól számítjuk a szorosabb értelemben vett nemzetközi és magyar szociálpolitika történetét*, amelynek további folyamán a külföldi államok, de a magyar törvényhozás is egymás után alkotja meg a munkásság védelmét szolgáló törvényeket és intézményeket. Sajnos, nálunk a Szabadságharc leverését követő idők a negyvenes években oly szépen kibontakozó, sajátosan magyar szociálpolitika irányát, lendületét megtörték, az 1854-ben kiadott *bánya-törvény* vonatkozó szabályait semmiképpen sem tekinthetjük a magyar szociálpolitika eredményeinek, így *társadalompolitikai törvényalkotásunk valójában csak 1872-ben veheti kezdetét*, miután egy évvel korábban első községi törvényünk megveti az intézményes községi *szegényellátás* alapjait. Az első ipartörvény már olyan eredményeket hoz, amelyek – ha nem is emelhettek hazánkat a szociálpolitikai szempontból vezető államok sorába – munkásvédelmi szempontból teljesen megálltak helyüket a kor követelményeivel szemben, bár tulajdonképpen még ezek is csak a gyermekekés fiatalok munkaidejét szabályozzák, továbbá a munkások életének és egészségének lehető biztosítására szoritkoznak, a növédelemről és a külön iparfelügyeletről azonban egészen megfelelnek. Alig jelent némi haladást e téren az 1884-ben kiadott második ipartörvény is, amely mindössze a növédelem és a veszélyes iparágakra vonatkozó rendelkezések terén, továbbá az ipari viszályok tekintetében hoz újítást, végül a betegsegélyző pénztárak megalakulását igyekszik előmozdítani. A kereskedelmi törvény a kereskedelmi alkalmazottak munkaviszonyára vonatkozóan tartalmaz figyelemreméltó intézkedéseket. A munkaidőre vonatkozó rendelkezéseket – megfelelően módosítva és korszerűsítve – a vasúti szolgálati rendtartásról szóló, 1914-ben kiadott törvény is tartalmazza. Ebből a szempontból azonban legfigyelemreméltóbb a *vasárnapi munkaszünet* biztosítása 1891-ben, amelynek az a lényege, hogy a törvényben felsorolt iparágak kivételével vasárnapokon, valamint Szent István király napján, mint nemzeti ünnepen, a magyar Szent Korona országainak területén az ipari munkának szünetelnie kell. Ugyanebben az évben gondoskodnak az ipari és gyári alkalmazottaknak betegség esetén való segélyezéséről is, amely nem vált ugyan be úgy, ahogy azt a törvényhozás remélte, mégis a *munkásbiztosítás* kérdésének nálunk

a nyugati államokénál sokkal fontosabb megoldását mozdította elő; jelentőségét különösen fokozza, hogy elismerésremélően lehetővé teszi a biztosítottak családtagjairól való gondoskodást. Nagy haladást jelent ezzel szemben az 1907. évi törvény, amely már a balesetbiztosítást is bevezeti.

Az *üzemi védelem* és az *iparfelügyelet* nagyjelentőségű kérdése 1893-ban nyer korszerűnek mondható törvényes rendezést. Az ipari üzemekben alkalmazott nők éjjeli munkájának eltiltására – az erre vonatkozó nemzetközi egyezmény 1908-ban történt becikkelyezése után – 1911-ben kerül sor. Két évre rá az *üzleti záróráról* jelenik meg törvény, amelynek értelmében Budapesten és környékén az üzleteket este 8 órától reggel 6 óráig, a túlnyomóan élelmiszereket, vagy állami egyedárúsági cikkeket árusító üzleteket pedig este fél 9-től reggel 5 óráig zárva kell tartani s ez alatt az idő alatt az üzleti alkalmazottakat foglalkoztatni nem szabad.

A Budapest székesfővárosban és környékén tapasztalható *lakáshiány enyhítése* céljából 1908-ban külön törvény intézkedik az állami költségen létesítendő munkásházakról. A gazdasági munkásházak építésének állami támogatásáról már egy évvel korábban gondoskodás történik, a m. kir. államvasutak alkalmazottai számára létesítendő lakóház-telepről viszont négy évvel később alkotnak törvényt. Más vonatkozásokban is egymás után jelennek meg azok az intézkedések, amelyeknek szociálpolitikai jelentősége tagadhatatlan; így 1875-ben, majd 1898-ban a *nyilvános betegápolás* költségeinek fedezéséről, 1876-ban, majd 1908-ban a *közegészségügy* rendezéséről, 1877-ben a *gyámsági és gondnoksági ügyek* rendezéséről, 1883-ban a napszámosok adómentességéről, 1885-ben, majd 1892-ben az állami tisztviselők, altisztek és szolgák nyugdíjazásáról, 1897-ben az állami hivataloknál alkalmazott díjnokok szolgálati és anyagi helyzetének javításáról, 1901-ben az állami gyermekmenhelyekről, továbbá a közsegélyre szoruló hétéven felüli gyermekek gondozásáról, végül 1880-ban két törvény az ország némely részeiben jelentkező inség elhárítására. Szükséges költségek fedezéséről és az inséges vidéken vetőmagban szüklődő községek által felveendő kölcsönök állami közvetítéséről, 1882-ben az ország déli részeiben jelentkező inség elhárítására szükséges intézkedésekről, 1913-ban pedig az elemi csapások által sújtott tokaji borvidéki szőlőtulajdonosok Segélyezése tárgyában. Ez a sok törvény s a velük kapcsolatos nagyszámú kormány- és miniszteri rendelet mind azt bizonyítja, hogy a magyar törvényhozás a gazdasági liberalizmust nem abban a szélsőséges irányzatában fogadta el, amely minden beavatkozástól tartózkodik, hanem abban a kétségtelenül tisztultabb alakjában, amelyben az a gyengébbek, főként az ipari és a gyárimunkások, a gyermekek, a fiatalok és a nők védelmére, ha nem is olyan mértékben, mint azt a mai korszellem közönségi gondolata elvárna: dicséretes módon síkraszáll.

b) Mezőgazdasági munkásmozgalmak

Az ipari munkásság egyre örvendetesebben fokozódó védelme közben a mezőgazdálkodással foglalkozó népréteg érdekeinek megóvásáról mintha elfeledkezett volna ez a korszak. 1873-ban megjelent ugyan a *telepítvényekről*, majd 1876-ban a *cseléd és gazda* közötti viszony szabályozásáról, a *gazdasági nmukásokról* és *napszámosokról* szóló törvény, a mezőgazdasági

munkásságra mégis csak akkor terelődött rá különösebben a figyelem, amikor a XIX. század utolsó évtizedében az Alföld egyes vidékein különböző' mezőgazdasági munkásmozgalmak forrongtak. Ezeknek a mozgalmaknak fellángolása több okra vezethető vissza. Elsőnek kell emlitenünk a magyar nép közismert földéhségét, amelyet nagyban fokozott az a körülmény, hogy 1895-ben a földbirtok 31 %-a volt nagybirtok, 14.22 %-a közép-birtok, 48.44 %-a kisbirtok és 18.6%-a törpebirtok, továbbá az az érdekes irányzat, amely szerint a nagyobb birtok a kisebbet mintegy felszívta. Ennek okát viszont abban kell keresnünk, hogy *a jobbágyfelszabadítás szinte átmenet nélkül ment végbe* s így a volt jobbágy az önálló gazdálkodásra nem tudott ránevelődni. Másodsorban a kereseti lehetőségeknek a múlt század kilencvenes éveiben tapasztalható megcsappanását hozhatjuk fel. A vasút-építési és a vízszabályozási munkálatok ugyanis ekkoriban kezdtek befejeződni. Az ugyanekkor jelentkező mezőgazdasági válság, a községi legelők felosztása s ennek következtében a szegényebb falusi lakosság állattartási lehetőségeinek váratlan megszűnése, a feles kukoricaföldek harmadossá történt átalakítása, sőt a termés kétharmadrészén kívül még egyéb szolgáltatások – a nép által robotnak nevezett ingyenmunka és uzsorának nevezett pénzfizetés – teljesítésének addig szokatlan kikötése, nem különben a néppel semmit sem törődő egyes munkaadók magatartása szolgáltatta a további okokat, amelyeket ügyesen felhasznált az 1889-ben, Parisban megtartott nemzetközi és 1890-ben megtartott országos szocialista kongresszus után megerősödő, korábban szerepet alig játszó szociáldemokrata párt, amely a párizsi kommün volt munkaügyi miniszterétől, a szülővárosába, Pestre hazatoloncolt *Frank Leótól* már korábban megkapta irányítását, amely szerint hazánkban egyelőre csak mint agrárszocializmus számíthat jelentősebb térfoglalásra. Nem a szocializmus nemzetközi tanaival, hanem a mezőgazdasági munkásság helyi bajainak sokszor hihetetlen módon ígért orvoslásával sikerült a pártnak jelentős agrártömegekre szert tennie. 1891-ben, Orosházán május elsejének szociáldemokrata módra történő megünneplésével kapcsolatosan, Békéscsabán egy állítólagos belügyminiszteri, Battonyán pedig egy állítólagos kormányrendelet miatt zavargások is történtek. 1894-ben Hódmezővásárhelyen a szocialista földmunkások egyik vezérének, *Szántó Kovács Jánosnak* letartóztatása miatt 4000-5000 ember valósággal ostrom alá vette a városházát, úgyhogy a rendet csak a katonaság tudta helyreállítani. A forrongások azonban 1897-ben érték el csúcspontjukat. Ebben az évben zajlott le a több alföldi vármegyére kiterjedő nagy *aratósztrájk* is.

Közben *Csizmadia Sándor* vezetésével megalakul a Földmunkások Országos Szövetsége, mint a budapesti szocialista párt egyik szervezete. A szociáldemokrata párttal ellentétbe kerülő *Várkonyi István* viszont, akinek főleg a Bodrog-közben voltak hívei, Független Szocialista Párt néven szervezi a maga munkástömegeit, amelyek 1897 és 1898 telén rendeznek Sorozatos zavargásokat Napkorban, Gyűrén, Mándokon, Agárdon és Kisvárdán. Elszakadt a budapesti központtól *Mezőfi Vilmos* is, aki Szentesen Újjászervezett Szociáldemokrata Párt néven szervezett nemzeti irányban önállósodott, külön mozgalmat, amelynek támogatásával később hívével, *Áchim Andrással* együtt képviselő is lett. Áchim utóbb külön pártot alakít Magyarországi Független Szocialista Parasztpárt néven. A mozgalmak hullámai 1905-ben és 1906-ban a Dunántúlra is eljutnak s előbb arató-

sztrájk, utóbb jelentősebb mozgalmak formájában jelentkeznek. Pedig a sztrájkot a mi jogrendszerünk sohasem ismerte el. Büntetőjogunk meg éppen a magánosok elleni erőszak vétségének minősíti. Az egyesületi és gyülekezési jog sem engedett volna ilyen forradalmi jellegű megmozdulásokat, ha egyrészt azt ki nem játszották volna, másrészt nem az lett volna ennek a korszaknak – eszméihez híven – álláspontja, amit *Tisza István* gróf úgy fogalmazott meg, hogy a szakszervezkedés és a munkásmozgalom mindaddig jogosult, amíg tisztán gazdasági téren marad, politikai térre nem kalandozik és Szerződésszegéssel nem párosul. Még jellemzőbb az az 1904-ben kiadott belügyminiszteri rendelet, amely a mezőgazdasági munkásmozgalmakkal kapcsolatban őszintén kimondja: téves úton járnánk, ha az orvoslást a tömeges munkabeszüntetés tilalmában, vagy pláne megtorlásában keresnők. A szerződésileg elvállalt munkát mindenkinek teljesítenie kell, de mindenki szabadon határozhatja el, hogy bizonyos feltételek mellett munkát vállaljon-e és senki oly munka elvállalására nem kényszeríthető, amelynek feltételeit kielégítőnek nem találja. Ezért csak a teljes személyi és vagyonbiztonság megvédését, valamint a törvénytelen cselekedetekre bujtogató elemek eltávolítását követeli. De magát a munkást attól a jogától, hogy a munkábaállást Saját belátása szerint határozza el, megfosztani szabad államban – szerinte – nem lehet és a sztrájkban rejlő károk és veszélyek teljes megszűnte csak az intézkedéseknek attól a sorozatától remélhető, amelyek a munkások anyagi, szellemi és erkölcsi színvonalát emelni, őket a rajtuk élősködő agitátorok befolyása alól ezen az úton kimenteni és a társadalmi béke biztos alapjait lerakni hivatottak.

c) *Mezőgazdasági munkásvédelem*

Az események hatásának engedve azonban végre a kormány is eltér most vázolt álláspontjától és döntő lépésre határozza el magát. Ennek eredményeként 1898-ban rendezi a munkaadók és *mezőgazdasági munkások* közötti jogviszonyt. Ez a törvény már az előbbi állásponttal szemben a sztrájkon kívül a szabotázst és az amerikázást is határozottan tiltja. A munkások részére szóló előnyök kicsikarását célzó összebeszéléseket hatálytalanoknak nyilvánítja, a munkahelyre való elővezetés jogát szigorúan szabályozza, de azt is kimondja, hogy az aratást, hordást, nyomtatást, cséplést és általában bármely gazdasági munkát nem cselédminőségben szerződésileg elvállaló munkásokkal a szerződést mindig írásban és pár eset kivételével a községi előljáróság előtt kell megkötni; ha a munkabért a termés bizonyos súlyszerinti mennyiségében, vagy készpénzben is meg kell állapítani. Határozottan eltiltja a munkásoknak utalványokkal való fizetését, az előlegek után a kamatszédést, az előleg értékéről váltó vételét. Kötelezi továbbá a munkaadót, hogy a munkaközben megbetegedett munkás gyógykezeléséről és ellátásáról 8 napon belül gondoskodik.

A törvény nem keltett általános megnyugvást. A munkások előtt – különösen a sztrájkra és az elővezetésre való hivatkozással – egyenesen rabszolgatörvénynek mondták az ellenszenvet szító agitátorok, de persze arról hallgattak, hogy külföldön szigorúbb intézkedések is lehetségesek. *Darányi Ignác* földművelésügyi miniszter azonban rövidesen bizonyosságát

adta, hogy a mezőgazdasági munkások ügyét valóban szíven viseli. A következő évben a víz- és vasútépítésnél alkalmazott munkásokról és napszámósokról szóló törvénycikk után a gazdasági munkavállalkozókról és segédmunkásokról, 1900-ban az erdőmunkásokról, majd a dohánytermelők és a dohány kertészek közötti jogviszonyok szabályozásáról alkotott nagyjelentőségű s a mezőgazdasági munkások érdekeit szolgáló törvényeket. Ugyan ebben az évben hívta életre törvényhozási úton a gazdasági munkás- és cseléd-segélypénztárat a munkaadók fakultatív, a munkások kötelező járulékaival és állami hozzájárulással. *Darányi Ignác* fáradozásainak eredményeként kaptak a községek szövetkezeti és olvasóköri könyvtárakat, ugyanakkor vetőmagkiosztással búzafajtánk nemesítésére törekedett, a gödöllői baromfifenyészteleppel és a tojáskivitel emelésével pedig a kisgazda üzemét akarta jövedelmezőbbé tenni. Ebben az időben alapítja meg a modern munka s viszony okkal párizsi emigrációjában megismerkedő *Károlyi Sándor* a Magyar Gazdaszövetséget és a Hangya Szövetkezetet, amelyek szintén a mezőgazdasági lakosság boldogulásának útját egyengették. 1898-ban már törvény is előmozdítja – szintén *Darányi* kezdeményezésére – a szövetkezeti hálózat kiépítését.

Ugyancsak *Darányi Ignác* veti meg 1900-ban a mezőgazdasági munkások biztosításának alapjait, amelyeket 1902-ben, 1912-ben, majd 1913-ban újabb törvények építenek tovább. 1907-ben ismét nagyjelentőségű törvény jelenik meg a gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszony Szabályozásáról, amely a régi cselédtörvénnyel szemben igen jelentékeny haladást mutat, mert rendezi a cselédlakások ügyét, a cselédekre hátrányosabb intézkedést pedig megszüntet. A gazda fegyelmi jogát erősen korlátozza, mindössze azt mondja ki, hogy az olyan kifejezések, amelyek a család és a háznép keretén kívül más személyek között sértőknek tekinthetők, a gazdával szemben nem támasztják azt a vélelmet, hogy a cselédet becsületében bántani szándékozott volna. Az ingyenes szolgálatok (robot stb.) eltörlésén kívül megszünteti ez a gazda motozási jogát, valamint a cselédeknek azt a kötelezettségét, hogy ingóságait és különösen ládájukat a gazda kívánságára nála kötelesek tartani. Ezekkel az újításokkal *cselédségünk munkaviszonya egy színvonalra kerül a nyugati országok cselédségeinek munkaviszonyával, sőt bizonyos szempontokból annál előnyösebbé válik.*

Ha már most végigtekintünk mezőgazdasági munkásvédelmünk törvényhozási alkotásain, nyugodtan állapíthatjuk meg, hogy azok a fokozatos haladás jegyében követték egymást. Az 1898. évi törvény talán még szerény intézkedéseit mindinkább fokozódó állami védelem és mindinkább erősödő szociális szellem szolgálatában álló rendelkezések váltják fel, amelyek azonban mezőgazdasági népességünk irányában sem haladják meg az ipari népesség tekintetében már észlelt Szoros értelemben vett *munkásvédelem* szűkreszabott kereteit.

Ha kissé elmaradtunk is a nyugattal szemben, sok szemrehányást nem tehetünk magunknak, mert a kiegyezés óta tulajdonképpen állandó közjogi harcot kell vívniunk Bécs ellen. A kétségtelenül nyugodtabb időket kívánó társadalompolitikai kérdések számára politikusainknak nem igen jut idejük. Pedig főleg a falusi népesség irányában ugyancsak messze túl kellett volna ekkor már jutniunk a munkásvédelem határvonalain. A mezőgazdasági munkásmozgalmak ugyanis nemcsak Sztrájkokban és zavargásokban, meg politikai pártok alakulásában nyilvánultak meg, hanem nagy-

mérvű *kivándorlás* folyamatának megindulásában is, amellyel szemben kormányainknak ugyanaz a »megértő« szabadelvű felfogása érvényesül, mint a munkásmozgalmakkal szemben. Aztán 1903-ban törvény intézkedik a kivándorlásról. De nem tiltó, csak egyszerű szabályozó rendelkezésekkel. A magyarság ezrei pedig továbbra is özönlenek Amerikába, mintha itthon már nem volna számukra hely. Ugyanakkor – különösen északon és keleten – *szédítő arányokban indul meg a magyar földért folyó elkeseredett gazdasági harc*, amelyben a világháború kitöréséig 156 román pénzintézet vesz részt 54 millió és 36 tót pénzintézet 18 millió alaptőkével. A román bankok mögött bukaresti tőke, a felvidéki Tátrabank mögött amerikai tót pénz, a Rózsahegy Bank mögött pedig cseh érdekeltség áll. Mindegyik bőven ad kölcsönt a magyar kis- és középbirtokosnak, hogy aztán könnyen s olcsón megszerezhesse birtokát. Erdélyben csak 1913-ig öt éven át 44.000 hold szántó s 20.000 hold erdő jut román kézre, főleg az 1872-ben alakult nagyszebeni Albina Bank jóvoltából. De gróf *Bethlen István, Tokaji László* s annyian mások hiába sürgették a kormányokat megfelelő intézkedések foganatosítására. Eladó lett az ország s Erdély, meg a Felvidék földje már nincs magyar tulajdonban, amikor eléggé váratlanul ránszakad a négyéves világháború s ezzel társadalompolitikánk szépen fejlődő, lassan, de fokozatosan kibontakozó iránya is újból megtörik.

d) Munkásvédelem a világháború alatt

A háború mindenkitől erejének teljes megfeszítését követeli. Ha tehát a harctereken katonáinktól az élet hősie feláldozását is elvárjuk, itthon a munkaszünetek be nem tartása, túlórák, vagy az éjjeli munka miatt senki sem panaszkodhatik. Ebből a lényegében csak helyeselhető felfogásból aztán az a már kétségtelenül helytelen következmény származott, hogy a törvényes munkásvédelem rendelkezéseinek lépten-nyomon lazább kezelése foglalt helyet, különösen a mindig nagyobb szerephez jutó nők és fiatalok tekintetében. A vasárnapi munkaszünetet a hadiállapotról hivatkozva már 1914 augusztusában felfüggesztették s csak egy év múlva állították vissza, de akkor sem a békeidőkre Szabályozott mértékben. Hasonló tünetek mutatkoztak természetesen más téren is. De azért rendeleti úton történt pár javító célzatú intézkedés is. 1916-ban például a sütőiparban eltiltották az éjjeli munkát, megszervezték az anya- és csecsemővédelmet. A szociális gondoskodás azonban mindinkább a *hadbavonultak* családtagjainak segélyezésére, valamint a *rokkantak* és az *elesettek* hátramaradottjainak ellátására irányul. A hadisegélyezésben részesíthetőknek a korábbi törvényekben meghatározott körét már 1914-ben lényegesen kiterjesztik. Megszervezik a hadsegélyező hivatalt, az Országos Hadsegélyező Bizottságot, majd a csonkított és béna katonákat gondozó bizottságot, a m. kir. rokkantügyi hivatalt, 1917-ben pedig az Országos Hadigondozó Hivatalt. 1918-ban hadigondozó népirodákat állítanak fel, továbbá a hadigondozás kormánybiztosainak hatásköréről intézkednek. Szabályozzák a hadifoglyok alkalmazásának feltételeit, a nagyobb ipartelepek élelmezését, a katonai büntetőbíráskodás és fegyelmi fenyítő hatalom alá került munkások bérvédelme érdekében rendezik a *hadiszolgáltatásra igénybevett üzemek* munkaviszonyát, a hadfelszerelési cikkekre vonatkozó közszállításoknál

alkalmazott ipari munkások munkaszerződéseit; később lehetővé teszik a munkások panaszbizottságainak megalakítását is. Közben a háború második évétől kezdve évenként külön törvény gondoskodik a közszolgálati alkalmazottak háborús segélyéről, 1916-ban a mozgósítás folytán tényleges katonai szolgálatra bevonult tanítóknak és nevelőknek, valamint azok özvegyeinek és árváinak kivételes ellátásáról, továbbá a hadi jótékony sági célokra, kivethető vármegyei pótdóról, 1917-ben pedig a hadsegítési és népjóléti célokra engedélyezendő nyereségekölcsönről.

A békés viszonyokra is vonatkozó, haladást jelentő intézkedés mindössze az ipari, bányászati és kereskedelmi *munkaközvetítés* hatósági ellátásáról szóló törvény, amely a leszerelés alkalmával felszabaduló munkaerőknek a békés gazdasági életbe való visszavezetése érdekében már 1914-ben kívánatosnak látszott, egyébként is nagyjelentőségű jogszabályalkotás, mert a munkaközvetítés elveit illetően a legmesszebbbenölög számol a szociális követelményekkel. A mezőgazdasági munkaközvetítésre azonban ez az 1916-ban megjelent korszerű törvény nem vonatkozik; arra nézve továbbra is az 1898-ban megalkotott, lényegesen tökéletlenebb hatósági szervezet látja el a munkaközvetítéssel kapcsolatos feladatokat. Még nagyobb baj azonban, hogy a két munkaközvetítés szervei közt nem történt meg a szoros együttműködés tervszerű kiépítése. Pedig a háború végefelé már külföldön is, nálunk is mindenki érezte, hogy a harctérről visszatérőknek a gazdasági életbe való visszahelyezése súlyos feladat lesz. A forradalmi kormány is tudta ezt. Hadügyminisztere éppen ezért már 1918 november 5-én külön rendelettel gondoskodik a leszerelt katonák foglalkoztatásáról. Katonai keretek felhasználásával *munkásotthonokat* létesít, amelyek a munkások ideiglenes foglalkoztatásáról is hivatva lennének gondoskodni. A kormány azonban elmulasztotta kötelezni az üzemeket, hogy régi munkásaikat vegyék vissza, így a munkaalkalmakról való gondoskodása sem érhetett célt. Maradt a *munkánélküli segélyek* folyósításának egyetlen eszköze, amelynek alkalmazása természetesen a kérdést meg nem oldhatta, de annál több visszaélésre adott lehetőséget. A munkaügyi és népjóléti igazgatásról, valamint a munkaügyi bíráskodásról alkotott néptörvények is alig vitték előbbre akkori munkástársadalmunk legégetőbb szociális kérdéseinek megoldását. Az elkeseredés pedig egyre fokozódott s a szenvedélyek száguldo Szekerére váratlanul felpattanó felelőtlenség ipari munkásságunkat feltartóztathatatlanul belesodorta 1919 véresemlékű kommunista forradalmába.

10. Földbirtokreform és szociális gondoskodás

Marx osztályharcot hirdető szocializmusával szemben már korábban megindult a javak szocializálása helyett azok helyesebb, igazságosabb elosztásáért folyó küzdelem, amelyet a *keresztény szocializmus* osztályközi politikát hirdető tanain keresztül a katolikus egyház is támogatott. XIII. Leó pápa már 1891-ben kiadja »*Rerum Novarum*« kezdetű híres és nagyjelentőségű enciklikáját, amely a munka felmagasztalása η kívül határozott munkaerőrendet ad a nemzeti társadalmak dolgozó rétegeinek fokozottabb védelmét szolgáló intézkedések foganatosítására. Meg is indítja jóformán mindenütt a korábbinál tevékenyebb szociális munkát, valóráváltása mégis csak a világháborút követő években kerül igazán sorra, amikor XI. Pius pápa

alkalmazott ipari munkások munkaszerződéseit; később lehetővé teszik a munkások panaszbizottságainak megalakítását is. Közben a háború második évétől kezdve évenként külön törvény gondoskodik a közszolgálati alkalmazottak háborús segélyéről, 1916-ban a mozgósítás folytán tényleges katonai szolgálatra bevonult tanítóknak és nevelőknek, valamint azok özvegyeinek és árváinak kivételes ellátásáról, továbbá a hadijótékonsági célokra, kivethető vármegyei pótdóról, 1917-ben pedig a hadsegítési és népjóléti célokra engedélyezendő nyereségekölcsönről.

A békés viszonyokra is vonatkozó, haladást jelentő intézkedés mindössze az ipari, bányászati és kereskedelmi *munkaközvetítés* hatósági ellátásáról szóló törvény, amely a leszerelés alkalmával felszabaduló munkaerőknek a békés gazdasági életbe való visszavezetése érdekében már 1914-ben kívánatosnak látszott, egyébként is nagyjelentőségű jogszabályalkotás, mert a munkaközvetítés elveit illetően a legmesszebbbenölég számol a szociális követelményekkel. A mezőgazdasági munkaközvetítésre azonban ez az 1916-ban megjelent korszerű törvény nem vonatkozik; arra nézve továbbra is az 1898-ban megalkotott, lényegesen tökéletlenebb hatósági szervezet látja el a munkaközvetítéssel kapcsolatos feladatokat. Még nagyobb baj azonban, hogy a két munkaközvetítés szervei közt nem történt meg a szoros együttműködés tervszerű kiépítése. Pedig a háború végefelé már külföldön is, nálunk is mindenki érezte, hogy a harctérről visszatérőknek a gazdasági életbe való visszahelyezése súlyos feladat lesz. A forradalmi kormány is tudta ezt. Hadügyminisztere éppen ezért már 1918 november 5-én külön rendelettel gondoskodik a leszerelt katonák foglalkoztatásáról. Katonai keretek felhasználásával *munkásotthonokat* létesít, amelyek a munkások ideiglenes foglalkoztatásáról is hivatva lennének gondoskodni. A kormány azonban elmulasztotta kötelezni az üzemeket, hogy régi munkásaikat vegyék vissza, így a munkaalkalmakról való gondoskodása sem érhetett célt. Maradt a *munkánélküli segélyek* folyósításának egyetlen eszköze, amelynek alkalmazása természetesen a kérdést meg nem oldhatta, de annál több visszaélésre adott lehetőséget. A munkaügyi és népjóléti igazgatásról, valamint a munkaügyi bíráskodásról alkotott néptörvények is alig vitték előbbre akkori munkástársadalmunk legégetőbb szociális kérdéseinek megoldását. Az elkeseredés pedig egyre fokozódott s a szenvedélyek száguldó Szekerére váratlanul felpattanó felelőtlenség ipari munkásságunkat feltartóztathatatlanul belesodorta 1919 véresemlékű kommunista forradalmába.

10. Földbirtokreform és szociális gondoskodás

Marx osztály harcot hirdető szocializmusával szemben már korábban megindult a javak szocializálása helyett azok helyesebb, igazságosabb elosztásáért folyó küzdelem, amelyet a *keresztény szocializmus* osztályközi politikát hirdető tanain keresztül a katolikus egyház is támogatott. XIII. Leó pápa már 1891-ben kiadja »*Rerum Novarum*« kezdetű híres és nagyjelentőségű enciklikáját, amely a munka felmagasztalása η kívül határozott munkaerőrendet ad a nemzeti társadalmak dolgozó rétegeinek fokozottabb védelmét szolgáló intézkedések foganatosítására. Meg is indítja jóformán mindenütt a korábbinál tevékenyebb szociális munkát, valóráváltása mégis csak a világháborút követő években kerül igazán sorra, amikor XI. Pius pápa

»*Quadragesimo Anno*« kezdetű enciklikájában már elődjénél sokkal szigorúbban ítéli meg *a munka és a tőke* viszonyát és kifejezetten követeli a proletariátus megszüntetését. Az egyháznak ez az ismételt állásfoglalása, továbbá a világháborút követő események nem csupán az állam önfenntartás! ösztönét sarkalták a társadalmi átalakulás szerves biztosításának előmozdítására, nem csupán a késői kapitalizmus képviselőit győzték meg arról, hogy a gazdasági életmegnyilvánulásokat mind a gyengébbek (a munkások) védelme, mind az általános közjó érdekében szabályozni kell, hanem a munkaadók szemléletében is gyökeres változást eredményeztek, amelyet nálunk a trianoni békeparancs következtében ránkzúduló ezernyi megpróbáltatás méginkább elmélyített. A keresztény nemzeti újjászületés korszakának szociálpolitikája tehát szükségképpen Szintén megváltozott; érdeklődése inkább a nemzet alkotmányos múltjához hűséges falusi nép felé fordult és – ámbár a városi munkásság érdekében sem tagadott meg semmit – legegyszerűbben annak régóta időszerű álmát, a *földbirtokreform* valóra váltását veszi munkába, hogy az ipari munkásság elhanyagolása nélkül a mezőgazdasági néprétegeket fokozatosan felemelve, a nemzeti társadalom erejét növelje. *Az új szociálpolitika feladatköre azonban egyre jobban kiszélesedik.* A kezdeti nehézségek után tevékenységének alsó határát a leginkább támogatásra Szoruló néprétegek, a társadalmon kívül álló nincstelének felemelése útján az életviszonyok javításában és a társadalmi ellentétek kiküszöbölésének előmozdításában, felső határát pedig a középosztály kérdéseivel való törődésen túl a gazdasági javak igazságosabb elosztására irányuló törekvésben látja. Kizárólag *nemzeti* célokat szolgál, de sohasem feledkezik meg a kereszténység sorozatos elfogadása, törvény beiktatása elől Sem. Ha mégis vannak olyan kérdések, amelyek máig sem nyerhettek megoldást, akkor annak elsősorban az ország tényleges (anyagi) teljesítőképessége az oka, mert a magyar Szociálpolitika egyik legjellemzőbb tulajdonsága, hogy *megvalósíthatatlan törvényekkel nem akarja szociális csődbe juttatni az államot, sem túlméretezett igények határtalan felkeltésével annak egyszerű polgárát az egyéni kezdeményezés, akaraterő kifejtésétől elszoktatni.* E tekintetben még a nemzetközi szociálpolitika érvényesülésének abban a fénykorában sem engedte magát józanságától eltéríteni, amikor pedig »a húszas évek végén kezdődő és a harmincas éveknek csaknem a közepéig terjedő, eddig még soha nem látott arányokban pusztító gazdasági válság a szociális hőmérőt magyar viszonylatban is mélyen a fagypontra alá nyomta.«¹⁵

a) Szociális törvények

Nemzetközi egyezmény becikkelyezése alakjában kerül törvénytárunkba 1924-ben a pestis, kolera és a sárgaláz ellen való védekezés, 1925-ben a nőkkel és a gyermekekkel üzött kereskedés elnyomása, továbbá a fehér (sárga) foszforral való gyújtógyártás eltiltása, 1927-ben a mezőgazdasági munkára alkalmazható gyermekek legkisebb életkorának megállapítása, 1928-ban a tengeri munkára bocsátható gyermekek, továbbá a szén- vagy fűtőmunkára bocsátható fiatakorúak legkisebb életkorának megállapítása, a fiatakorúak éjjeli ipari munkájának szabályozása, a nőknek a Szülés előtt és után való foglalkoztatása, a hajókon alkalmazott gyermekek és fiatal-

korúak kötelező orvosi vizsgálata, az üzemi balesetek, valamint a foglalkozási betegségek kártalanítása, az idegen és a saját honos munkavállalóknak az üzemi balesetek kártalanítása szempontjából egyenlő elbánásban való részesítése, az ipar és a kereskedelem körében foglalkoztatott munkavállalóknak és a háztartási alkalmazottaknak betegségi biztosítása, 1930-ban a pestis, a kolera, a sárgaláz, a kiütéses tífusz és a himlő ellen való védekezés, 1932-ben a legkisebb munkabérek megállapítására vonatkozó eljárások, 1933-ban a rabszolgaság megszüntetése, 1935-ben a nagykorú nőkkel üzött kereskedés elnyomása, továbbá a foglalkozási betegségek kártalanítása, 1937-ben a nők éjjeli munkája, nem különben az öregség, rokkantság, halál esetére szóló biztosítással szerzett jogok fenntartására irányuló nemzetközi viszonyosság létesítése, végül 1939-ben a nőknek bármilyen bányában, földalatti munkára történő alkalmazása.

Részen a nemzetközi egyezmények figyelembevételével, részben azoktól függetlenül, nem egyszer azokat megelőzve külön törvények szolgálják tovább ebben a korszakban is a munkásvédelem korábbi érdekeit. 1923-ban a földmunkások vállalkozó Szövetkezeteinek állami támogatásáról, a sütőipari munka szabályozásáról, az éjjeli ipari munka korlátozásáról, a gazdasági munkaviszonyból felmerülő ügyekben közigazgatási hatóság hatáskörébe tartozó eljárás szabályozásáról, valamint a mezőgazdasági munkások munkaereje jogosulatlan kihasználásának meggátlásáról, 1928-ban az iparban, valamint némely más vállalatban foglalkoztatott gyermekek, fiatalok és nők védelméről, 1929-ben a sütőipari munka szabályozásáról Szóló előbbi törvénycikk egyes rendelkezéseinek módosításáról, 1933-ban a gazdasági munka-szerződéseken alapuló követelések védelméről, 1935-ben a gazdasági cselédek szolgálati idejéről, 1937-ben a munkaviszony egyes kérdéseinek szabályozásáról, 1940-ben pedig a legkisebb gazdasági munkabérek megállapításáról történik tüzetes intézkedés.

Munkásvédelmi szempontból is, de méginkább *általános közjóléti szempontból* külön csoportban figyelmet érdemel a rokkantellátási adóról 1925-ben, az ifjúság védelméről szeszitalok kiszolgáltatása és szórakozó helyek látogatása terén 1927-ben, a hadikölcsönkárosultak támogatásáról 1929-ben, az uzsoráról, valamint az ipartestületekről és az ipartestületek országos központjáról 1932-ben, a hadirokkantak és más hadigondozottak ellátásáról 1933-ban, az ipari közigazgatás egyes kérdéseinek szabályozásáról 1936-ban, a társadalmi és gazdasági élet hatályosabb biztosításáról 1938-ban, a honvédelemről 1939-ben, a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról 1939-ben, a gümőkór és a nemi betegségek elleni védekezésről, valamint a közegészségügyi törvények egyes rendelkezéseinek módosításáról 1940-ben, végül a házassági jogról szóló törvény kiegészítéséről módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi (többek közt a házasság előtti kötelező orvosi vizsgálatot, valamint a házassági kölcsönt is bevezető) rendelkezésekről 1941-ben alkotott törvénycikk.

Nagy lépésekkel haladt előre szociális törvényalkotásunk a *biztosítás* szabályozása terén is. A munkásbiztosítási bíraskodás 1921-ben történt szabályozása után 1925-ben a bányatörvény alá eső üzemekben és az ezekkel kapcsolatos ipari üzemekben foglalkozó munkásoknak és altiszteknek, valamint ezek családtagjainak nyugdíjbiztosításáról, 1926-ban a magánalkalmazottak nyugdíjának, özvegyek és árvák ellátási járandóságának

átértékeléséről, 1927-ben a betegségi és baleseti kötelező biztosításról, 1928-ban az öregség, rokkantság, özvegység és árvaság esetére szóló kötelező biztosításról, 1932-ben a társadalombiztosítási bíraskodásról, 1936-ban a rendőr- és csendőrlegénységi betegsegélyezési alap létesítéséről, 1936-ban a gazdatisztek öregségi, rokkantsági és haláleseti kötelező biztosításáról, 1938-ban pedig a gazdasági munkavállalók kötelező öregségi biztosításáról történik – sok vonatkozásban már csak korszerűsítő, vagy kiterjesztő – intézkedés.

Társadalompolitikai szempontból az előbb felsorolt rendelkezéseknél is jelentősebbek a *családi otthon biztosító*, saját lakóház felépítését is elősegítő, vagy megkönnyítő törvényeink csoportja, ahová 1921-ből az állami kislakások építéséről és a lakásépítés előmozdításáról, 1923-ból a gazdasági munkásházak építésének állami támogatásáról szóló 1907. évi törvénycikk kiegészítéséről, továbbá a lakásépítő külön tevékenység útján létesítendő építkezések alkalmával adandó adóügyi kedvezményekről, 1925-ből az építkezés előmozdítását célzó intézkedésekről, 1926-ból az előbbieket kiegészítéséről, 1927-ből a falusi kislakást elősegítő építési hitelekéről származó követelések biztosításáról és behajtásáról, 1930-ból pedig az építkezések előmozdítását célzó egyes intézkedésekről és az országos lakásépítési hitel-Szövetkezetről szóló törvényeinket sorolhatjuk. Ezek társadalompolitikai értékelése azonban csupán akkor lesz teljes, ha rámutatunk arra is, hogy az intézkedések milyen különös jelentőséggel bírnak egyrészt általános közegészségügyi Szempontból, másrészt pedig az építőipar foglalkoztatását, munkáskeresőket is biztosító következményei tekintetében, bár kétségtelen, hogy legnagyobb jelentőségük a családi otthon megteremtésén, a saját kis lakóház megszerzésének lehetőségén túl a nincstelenek társadalmi felemelése, háztulajdonosokká, adófizető polgárokká tételében rejlik. Ilyen értelemben ez a csoport közelíti meg a korszakot leginkább jellemző földbirtokreform szociálpolitikai értelmét is.

b) Földbirtokreform

A *földbirtokreform* gondolatát nem ez a korszak termelte ki. Korábban is voltak törekvések, amelyek a földbirtok arányosabb elosztására irányultak. 1873-ban és 1894-ben a telepítvényekről, ill. a telepítésről, majd 1911-ben a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségének megalkotásáról és az 1894. évi V. te. némely rendelkezéseinek módosításáról szóló törvényeinkben tételes jogi szabályozást is nyert már. A múlt század kilencvenes éveinek és a mostani század elejének mezőgazdasági munkásmozgalmi, pártalakulási során is sűrűn emlegették. Intézményesen azonban csak 1920-ban mertek a kérdéshez hozzányúlni a földbirtok helyesebb megosztását szabályozó rendelkezésekről Szóló törvénnyel, amely *a forradalmak után döntő szerephez jutó kiszagdapártnak és kimagasló vezérének, Nagyatádi Szabó Istvánnak eleinte korszakalkotó vívmányaként jelentkezett, gyakorlati végrehajtása során azonban szinte alig észrevehető eredményekre zsugorodott*. Négy évvel később kiegészítéséről kellett gondoskodni. A harmincas évek elején rajtunk is átvonuló gazdasági válság több – rendeleti úton kiadott – gazdaság-újratöltő intézkedése után 1936-ban a családi hitbizományról és a hitbizományi kisbirtokról történik törvényes intézkedés, de földbirtokpolitikai

szempontból inkább a telepítésről és más földbirtokpolitikai intézkedésekről szóló törvény bír fontossággal. Igen jelentős ezen a téren a *zsidótörvények* vonatkozó rendelkezése, majd 1940-ből a kishaszonbérletek alakításának, kisbirtokok és házhelyek szerzésének előmozdításáról s más földbirtokpolitikai rendelkezésekről szóló törvény, amely évente 100.000 kat. hold földet juttat kisemberek kezére, mivel így évente több ezer családot indít el nemcsak a gazdasági önállósulás, hanem sok tekintetben a *társadalmi felemelkedés útján* is. Mindkét utat egyaránt a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról szóló törvény egyengeti s a mezőgazdasági középiskolák teszik járhatóbbá.

Ki győzné felsorolni azt a sok más törvényt s még több rendeletet, amely hasonló célokat hivatott megvalósítani? Az értelmiségi munkanélküliség enyhítése, az értelmiségi magyar ifjúságnak a közgazdasági életpályákon való elhelyezkedését lehetővé tevő Nemzeti Önállósítási Alap, a tehetséges, de szegény szülőktől származó gyermekek tanulásának előmozdítása, meg a többi hasonló természetű intézkedés vagy intézmény egyre színesebbé, sokoldalúbbá, mélyrehatóbbá, mégis folyton tudatosabbá, egységesebbé, a nemzeti társadalom valamennyi rétegének jólfelfogott érdekeit átfogóbbá teszi szociálpolitikánkat, amelyet mindinkább a családnak ősi hagyományokat felújító céltudatos és következetes védelme is jellemez.

11. Intézményes nép- és családvédelem

Kifejezetten családvédelmi rendelkezéseket az *ösiség* eltörlése óta csak elvétve találunk törvényeinkben. A *legnagyobb magyar* és *Frank Ignác*, annak a kornak jeles jogásza, később pedig a *haza bölcse* és *Tóth Lőrinc* is hasztalan mutatott rá, hogy az *ösiség* bizonyos alakját, a benne rejlő családiség eszméjének figyelembevételével továbbra is fenn kellene tartani. A liberalizmus eszmevilága nem kedvezett a legkisebb közösségnek, a családnak sem. Csak az állami, majd később a többi köztisztviselők részére is megállapított *családi pótlék* bevezetésével történt meg az első komoly és tudatos családvédelmi rendelkezés, amelyet aztán 1937-ben a többgyermekes alkalmazottak családi pótlékának felemeléséről szóló törvény fejlesztett tovább, hogy egy év múlva már a közszolgálati alkalmazottak és nyugdíjasok anyagi helyzetének családvédelmet szolgáló javításáról történhesék ugyancsak törvényes gondoskodás. Ugyanekkor az iparban (kereskedelemben), valamint a bányászatban és kohászatban alkalmazott munkások *gyermeknevelési pótlékáról* is rendelkezés történik. 1940-ben a földbirtokpolitikai törvény biztosít a többgyermekesek számára előnyöket. Ugyanilyeneket találunk már 1939-ből a honvédelmi törvényben is. További kedvezményeket biztosít aztán megint 1940-ben az egyenes adókra vonatkozó egyes törvények módosításáról és kiegészítéséről Szóló törvény, amely az immár 1929 óta érvényesülő gyermekkedvezményt úgy módosítja, hogy a tiszta jövedelmet a gyermekek száma szerint fokozatosan csökkenti, továbbá adókedvezményeket biztosít azoknak a háztulajdonosoknak is, akiknek házában többgyermekes családok laknak, illetve, akik házukat kizárólag népes családoknak adják bérbe. Mindezek az intézkedések azonban még mindig hézagosak voltak, mert *főként a mezőgazdasági népréteg, továbbá a kisebb ipari üzemek munkásai nem juthattak semmiféle család-*

védelmi kedvezményhez sem. Ezen a kézzelfogható hiányon segített 1940-ben az Országos Nép- és Családvédelmi Alapról intézkedő, nagyjelentőségű törvényünk, amely közel kétévtizedes kitartó munka eredményeként került be törvénytarunkba. Előzményei részben az *egykezes* leküzdésére irányuló törekvésekre, részben a világháborút követő idők nyomor- és ínségnyhító tevékenységére vezethetők vissza.

Az egykezes leküzdésének nagy jelentőségére – bár Baranya és Somogy vármegyék már 1906-bn felírtak ebben a kérdésben a kormányhoz, továbbá irodalmilag és társadalmi vonatkozásban korábban is foglalkoztak már vele – *Antal Géza* dunántúli református püspök hívta fel 1925 végén először a miniszterelnök figyelmét, aki a hozzá intézett felterjesztést a népjóléti és munkaügyi miniszterhez továbbítja. így kerül a kérdés *Kádár Levente* miniszteri osztálytanácsos (jelenleg belügyi államtitkár) elé, aki ettől kezdve mindvégig foglalkozott is vele, míg végre a *vármegyék ismételt sürgető feliratai*, képviselőházi beszédek, társadalmi megmozdulások, a Zöldkeresztes Egészségvédelmi Szolgálat kiépítése, újabb sürgetések, a törvényhatósági közjóléti alapok és bizottságok életrehívása, majd *Esztergár Lajos* pécsi polgármester nagyszabású gyakorlati szociális munkája és a szociális tanácsadók tevékenysége után *Keresztes-Fischer Ferenc* belügyminiszter – az eredeti elgondolástól ugyan lényegesen eltérő alakban – benyújthatta törvényjavaslatát, amelyben már a városokban és egyes községekben a nyomor enyhítése végett 1920 óta kivethető ú. n. *ínségjárulék* helyett az ország egész területén kivethető nép- és családvédelmi pótdadóról is szó van. Ez azért figyelemreméltó, mert az addig eltelt húsz éven át a városok elszigetelten végezték a maguk szociális tevékenységét s ha értek is el bizonyos eredményeket, azok csak *elszigetelt jelenségek* maradtak, főként pedig a falusi lakosság leginkább támogatásra szoruló rétegeivel szemben mutattak – természetesen az utóbbiak hátrányára – feltűnő aránytalanságot. A javaslat igen lényegtelen kis módosításokkal rövidesen törvénnyé lett. Rugalmas szerkezetének homlokán *büszkén hirdeti az ezeréves magyar szociálpolitika örök célját: a leginkább támogatásra szoruló néprétegek gazdasági, szellemi és erkölcsi felemelése útján az életviszonyok javítását és a társadalmi kiegyenlítődés elősegítését, valamint a népesség szaporodásának előmozdítását.* A végrehajtására hivatott szervezet számára különösen kijelölt feladatok, nem különben az annak rendelkezésére bocsátott anyagi és szellemi-erkölcsi eszközök viszont ezen a nagyszerű célkitűzésen kívül is azt bizonyítják, hogy benne valóban olyan törvényalkotás és intézmény létesült, amely nemcsak átfogó természeténél, hanem különlegesen *magyar* jellegénél fogva is fokozott figyelmet érdemel, új korszakot nyit és nagy feladatok megoldására hivatott.

12. A magyar szociálpolitika történetének tanulsága

Az intézményes nép- és családvédelem szociálpolitikai célját megvalósítani törekvő, magát öntudatosan szociálisnak nevező korunk számára *tudunk-e tanulságot meríteni* az ezeréves magyar múlt rövidreszabott, szinte csak futólagos előbbi áttekintéséből?

Tudunk, mert 1000-tól 1222-ig a rabszolgák szabadonbocsátásával, 1222-től 1351-ig a (királynak szolgáló) nemesek és a városi polgárok szabad-

ságának biztosításával, 1351-től 1514-ig a jobbágyok szabad költözködésével, 1514-től 1608-ig az elnyomott, szegény jobbágyság törvényes védelmével, 1608-tól 1767-ig az örökös jobbágyság intézményével, 1767-től 1791-ig az úrbérrendezéssel, 1791-től 1848-ig a jobbágyok felszabadításával, 1848-tól 1920-ig a munkásvédelemmel, 1920-tól 1940-ig a földbirtok-reformmal, 1940-től pedig az intézményes nép- és családvédelemmel, mint *az egykorú politika* leginkább kimagasló társadalmi vonatkozású eredményével, vagy irányával jellemezhető korszakok mindegyikének törvényalkotása *jelül akart és felül tudott emelkedni* hatalmi tényezőkön, osztályok érdekein, rendak elfogultságain. Rég letűnt magyar századaink társadalmi küzdelmeinek éppen csak érintett, amúgy is elég szűkszavú emlékei kétségbevonhatatlanul bizonyítják, hogy ez a törvényhozás *még* akkor is *az egyetemes magyarság* érdekeit szolgálta, illetve tartotta szemelőtt, amikor elkeseredett lázadás, vagy véres forradalom a gyűlölettől szított megtorlást is menthetővé tette volna számára; mert még *ilyenkor sem jutott ellentétbe az állam örök eszméjével s a szociálpolitika egyetemes, osztályközi szerepével*. S miközben mindig arra törekedett, hogy a legsós társadalmi rétegeket hathatósan védelmezze, sőt magasabb színvonalra emelje, több joghoz, nagyobb szabadsághoz juttassa: *nem feledkezett él arról a történelmi tényről, megnyugtató s egyben felemelő igazságról sem*, hogy – amint Werbőczy Hármaskönyve hirdeti – *a magyarok* »mindnyájan ugyanegy nemzetségből, tudniillik Hunortól és Magortól származtak«, *nemzeti társadalmuk* rétegei, tagjai, rendjei, osztályai valamennyien *közös talajból* keltek életre, *azonos* történelmi sors körülményei közt fejlődtek vagy sorvadtak, *egy* világnézet örök eszméinek valóráváltása felé haladtak, tehát két különösen kiemelkedő társadalmi csoportjuk, a magyar nemesiség s a magyar jobbágyság – miként a legújabb tudományos eredmények igazolják⁴² – az ősi magyar törzsöknek egyforma testvérségei.

Kapunk-e a szociálpolitika törekvéseit szolgáló, mindennapi életünkbe átültetni akaró gyakorlati ember számára mindebből *olyan széles látókört és olyan mély történelmi távlatot*, amelyen belül mindig és feltétlenül rátalál különös hivatásának sokszor csak nehezen felismerhető, még többször alig megszerezhető alapjára?

Kapunk, mert ha történelmünk eseményeit nem a jelen adottságainak – esetleg az egyoldalú elfogultságtól is elhomályosított – szemüvegén át vizsgáljuk, hanem az egykori cselekvés körülményeinek, a letűnt kor uralkodó eszméinek s az elhatározó szándék szükségszerű okainak szemszögéből tárgyilagosan ítéljük meg, akkor megtaláljuk szociális munkánk és történelmi nagy hivatásunk *egyező* alapját, azt a tudatot, hogy *»maréknyi nemzet vagyunk, amely a nagy európai dulakodás közben csak szorosán egybeforrva és minden rétegére támaszkodva állhatja meg a helyét*.

S meríthetünk-e ebből a tudatból olyan erős hitet, amelyen a társadalmi ellentétek állandó küzdelmét majd a kiegyenlítődés tartós állapotával felcserélheti és az egyéni érdek sokszor túlzott önzését lassankint az egyetemes magyarság szerény szolgálatává teheti?

Meríthetünk, mert hosszú századok szüntelen szándékából megérthetjük a magyar szociálpolitika minden törekvésének állandó célját, örök feladatát és változatlan törekvését, amely csak *»derűs és egészséges magyart*

*akar, ilyen magyarokból egészséges társadalmat; és a társadalom fölé a nemzetet, amelyet minden magyar a magáénak érezhet, mint a csillogos eget.*⁶

IRODALOM: * *Bakács István*: A magyar jobbágy a XVILT. században (Századok. 1936. évf., 282–303. oldal); *Balla Antal*: A legújabb kor gazdaságtörténete (Budapest, Egyetemi Ny. 1938.); ³ *Bartoniek Emma*: Szociális problémák az Árpádkorban (Dománovszky-émlékkönyv, 1937.); ⁴ *Bán Imre*: Szociálpolitikánk új útjai. (A Mérnöki Továbbképző Intézet kiadványai, XIII. kötet, 6. füzet, 1942.); ⁵ *Bernát Gyula*: A magyar jobbágyfelszabadítás eszmeáramlatai 1790-1848.) Budapest, Pátria 1930.); ⁸ *Bodrogközi Zoltán*: A magyar agrármozgalmak története (Budapest, Egyetemi Ny. 1929.); ⁷ *Czettler Jenő*: Magyar mezőgazdasági szociálpolitika (Budapest, Magyar Gazdaszövetség 1914.); ⁸ *Dános Árpád és Kovács Gábor*: A szociális eszmék fejlődése a modern szocializmusig (Budapest, Pantheon 1925.); ⁹ *Dékány István*: Gazdaság- és társadalomtörténet (Hóman Bálint: A magyar történetírás új útjai – Budapest, Magyar Szemle Társaság 1931. – 183-236. oldal); ¹⁰ *Eckhart Ferenc*: Magyarország története (Budapest, Káldor 1933.); ¹¹ *Eckhart Ferenc*: Jog- és alkotmánytörténet (Hóman Bálint: A magyar történetírás új útjai, 1931.); ¹² *Erekly István*: A modern magyar közigazgatás kialakulása (Pannónia, VII. – 1941/42. évf., 104-166. oldal); ¹³ *Eörsi Béla*: A magyar földművelészetegység kialakulása (Budapest, Fővárosi Könyvkiadó 1938.); ¹⁴ *Esztergár Lajos*: A szociális munka útján (Pécs, Kultúra 1939.); ¹⁵ *Füsti Molnár Sándor*: A magyar falu a mai szociálpolitikában (Budapest, Bartha Miklós Társaság 1943.); ¹⁶ *Gáspár Mária*: A rabszolgaság megszűnése hazánkban (Budapest, Garai Mór 1909.); ¹⁷ *Hajnik Imre*: Magyar alkotmány és jog az Árpádok alatt (Pest, Heckenast 1872.); ¹⁸ *Hajnik Imre*: Magyarország az Árpád-királyoktól az ősiségnek megalapításáig és a hűbéri Európa (Pest, Heckenast 1867.); ¹⁹ *Heller Farkas*: Magyarország szociálpolitikája (Budapest, Németh József, 1923.); ²⁰ *Heller Farkas*: A szociálpolitika alapja és lényege (Keresztes-Fischer Ferenc és Mártonffy Károly: A mai magyar szociálpolitika; Budapest, 1939., 65-73. oldal); ²¹ *Holub József*: Egy dunántúli egyházi nagybirtok élete a középkor végén (Pannónia, VII. – 1941/42. évf., 269-307. oldal); ²² *Hóman Bálint*: és *Szék fiú Gyula*: Magyar Történet I-VII. kötet. ²³ *Illés József*: Az Anjou-kori társadalom és az adózás (Budapest, Politzer 1900.); ²⁴ *Illés József*: Werbőczy és a Hármaskönyv (Budapest, Jogászegylet, 1942.); ²⁵ *Joé Tibor*: Nemzetnevelés és szociálpolitika (A mai magyar szociálpolitika, 182-189. oldal); ²⁶ *Kerek Mihály*: A magyar földkérdés (Budapest, MEFHOSZ 1939.); ²⁷ *Kerek Mihály*: A földreform útja (Budapest, Magyar Élet 1942.); ²⁸ *Kérészy Zoltán*: Hűbéri eszmék és magyar jogfejlődés (Budapest, 1931.); ²⁹ *Kérészy Zoltán*: Községi közigazgatásunk alaptörvényének (1871: XVIII. t.-c.) előzményei (Budapest, Illés-émlékkönyv, 1942.); ³⁰ *Kovrig Béla*: Szociálpolitika (Budapest, Magyar Szemle Kincsesár 1936.); ³¹ *Kring Miklós*: Középkori jobbágyágunk szabad költözéséről (Századok, 1935. évf.); ³² *Martonyi János*: A magyar szociális igazgatás felszázados fejlődése (Illés-émlékkönyv, 329-348. oldal); ³³ *Mahalovits Ferenc*: Nemzetközi szociálpolitika I-II. kötet (Szombathely, Keresk. és Hírlap-ny. 1934.); ³⁴ *Pap Dezső*: A magyar szociálpolitika a világháborúban (Budapest, Grill 1934.); ³⁵ *Sándorfy Kamill*: Törvényalkotásunk hőskora (Budapest, 1935.); ³⁶ *Sinkovics István*: Nemesség és parasztság Werbőczy előtt (Eckhardt Sándor: Úr és paraszt a magyar élet egységében (Budapest, 1941.); ³⁷ *Somogyi Ferenc*: Intézményes nép- és családvédelem (Nép- és Családvédelem, 1941. évi I. évf. 2-10. oldal); ³⁸ *Somogyi Ferenc*: Az aranybulla elveinek társadalmi érvényesülése (Nép- és Családvédelem, 1942. évi II. évf. 361-367. oldal); ³⁹ *Somogyi Ferenc*: Szociális jogszabályaink ősi nyomain (Nép- és Családvédelem, 1942. évi II. évf., 202-206. oldal); ⁴⁰ *Somogyi Ferenc*: Nemességünk és a jobbágyok szabad költözése (Nép- és Családvédelem, 1942. évi II. évf., 449-456. oldal); ⁴¹ *Szabó István*: Hanyatló jobbágyág a középkor végén (Századok, 1938. évf.); ⁴² *Szabó István*: Nemesség és parasztság Werbőczy után (Eckhardt: Úr és paraszt a magyar élet egységében, 44-76. oldal); ⁴³ *Szeberényi Lajos*: A parasztság története a legrégebb időktől napjainkig (Budapest, Gergely 1937.); ⁴⁴ *Szekfü Gyula*: Servienek és familiárisok (Budapest.); ⁴⁵ *Szekfü Gyula*: Három nemzedék (Budapest.); ⁴⁶ *Tamási Áron*: Népiség (Forrás, I. évf., 1943. 48. oldal); ⁴⁷ *Tokaji László*: Eladó ország, Kolozsvár, 1913.); ⁴⁸ *Váczy Péter*: A hűbériség szerepe Szent István királyságában (Századok, 1932. évf.); ⁴⁹ *Timon Ákos*: Magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugati államok fejlődésére, 6. kiadás (Budapest, Grill 1919.)